

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1971 · Ч. 6 (126)

**Ю. СТЕФАНИК: ТРАГЕДІЯ І ТРИ-
ЮМФ РОДУ СТЕФАНИКІВ**

**Ю. ШЕВЕЛЬОВ — ПРО МАЛЕНЬ-
КУ ІМПЕРІЮ БІЛОДІДОВИХ МО-
ВОЗНАВЦІВ**

**О. ІЛЬНИЦЬКИЙ І К. ГОРБАЧ:
ЕМІГРАЦІЯ ОЧИМА МОЛОДИХ**

**«SUČASNIST» — JUNI 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Уперше в повному перекладі українською мовою!

ФРАНСУА ВІЙОН
ЖИТТЯ І ТВОРИ

Переклад, вступна стаття і коментарі Святослава Гординського. Книжка на 144 сторінки формату великої вісімки.

Ціна: 4— дол., у Німеччині — 14 НМ, у інших країнах — рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Сучасність».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай
ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неделимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

Василь Стефаник
(Портрет роботи Івана Труша)

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1971 • Ч. 6 (126)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колеґія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

З нових поезій

Олег Коверко

ВІЩУН

О. Архипенкові

Предтеча форм,
відкриття існуючого
в неіснуванні.

Двовид небуденних площин,
хвилювopodobне
море готичної елегантности.

Таємниче одушевлення,
витончена швидкість
перелітних жмур.

МАЛЯР І НАТУРНИЦЯ

Улесливі промені
хтивого світла
порочно всмоктуються
у захват
білого волокна канви;
притаєна пристрасть
лагідно злягається
із лінією
соковитих почувань
натурниці.

КРИПТОГРАФ

При дверях
стоять статуї
нерухомі,
у кожної повис
пластичний вид;
у прямокутних камерах
лежать із олива
мужчини,
принагідно загнuzдані
у якорі.

ПОХОРОН

День кінчався провіщальною тривоگوю.
Два прабарі везли труну на цвинтар.
По дорозі повернули
туди, де росла висока трава,
і там справили похорон.
Потім,
напівзасльозені, обійнялися
і поїхали на торг.
.
Гребля зів'ялого сушняку.

Три мініатюри

Софія Яблонська

НІЧНА ЗАВІРЮХА

Я висунула голову з-під покривала і знову обережно лягла на білу подушку.

З лампи ллється рожеве світло, освітлює мою голову і розсвіається на зеленому оксамиті стіни.

Тикотить годинник. З-під мички волосся, що впала мені на лице, відчепилися втомлені очі і зупинилися на білій книжці. Скачуть чорні літери на обкладинці. За вікнами гуде місто. «Ссс — ззз — ююю»... — гуде вітер у комині.

По килимі стелиться довгою тінню червоний вогонь від печі. Надворі — чи то осінь, чи зима. Шумить вітер, свище і шпурляє сухе листя у вікна мансарди. Дерев, мабуть, то нагинають то розправляють своє сухе довге галуззя, бо чути, як б'ють об скляну покрівлю. Листя скапує і спливає по ній. З вулиці сумно світить ліхтарня і кидає довгі тіні на шибки. На вікнах танцюють кістяки обідраних галузок.

Вітер шарпає входові дверцята, на яких хилитається дзвінок, що своїми звуками акомпанує протяжному свистові. Інколи проскочить у щілину дверей сухий листок, впаде у стару робітню і з шелестом ляже на килим.

«Ввв — ююю — зззь»... — чути, як співає ніч серед висухлих дерев. Дзвінок наче перестерігає мене перед невідомими гістьми неспокійної ночі, що пролазять крізь усі щілини і тіннями вповзають у зачинений дім.

Не сплю. Зі мною цілий Париж не спить, наслухує нервоно. Нічний гомін шарпає і вовтузиться з утомленими думками. Хлипають спомини, стогнуть образи, регочуться сподівання, бадьорість ховається під покривало з острахом перед власною тінню.

Перші блиски світанку впали на шибки разом з важкими краплями дощу. На вулиці вже вилискують тротуари асфальтом. Розплилися світла останніх ліхтарень. Затрубили, заторохкотіли ранні авта. Надходить день, будиться місто, заворушилися перші сірі постаті під широкими парасолями. Негоду заглушили гудки фабрик. Роз'їжджають вантажні авта, перед ворітьми підбирають сміття: сліди людського існування. Авта розвозять свіжий хліб. З паризького передмістя виповзають автобуси, останні трамваї.

Усі наче забули про хуртовину, наче її не чули. Наче не існували люди, що цілу ніч слухали той похоронний джаз.

Під вікнами проходить чоловік і, зупинившись вигукує:

— Скляр, скляр! — Французькою мовою це слово («вітр'є») дивно надається до протяжних вигуків.

Я сердито зіскочила на підлогу. Під ногами на килимі шуміли листки, як тяжка безсонна ніч у голові.

Я ліниво підійшла до вікна і потягла за фіранку. Кусні скла посипалися під ноги.

Я відчинила вікно. Там, на тротуарі, стояв знайомий скляр, запитально дивився на моє втомлене обличчя і несміливо запитав:

— Добридень! Може, вам уставити вікно?

Він дістав усмішку згоди. Це була перше людина, яка відчула, що в мене щось розбилося, і перша, що могла мені так скоро допомогти.

МЕТЕЛИК

Якось у Парижі, на площі, я бачила білого метелика.

Тоді була середина літа. Надто пекуче сонце заганяло людей у притемнені важкими шторами кімнати або виганяло їх поза місто, у ліси, у тінь дерев.

Переходячи заповненою площею, я зупинилася, побачивши ніжного, білого метелика. Крила його посіріли від пороху і прив'яли, мов пелюстки квітки. Він шукав простору, свіжого повітря, зелені, хоч би одної билиночки трави. Шукав їх безнадійно посеред спеки міських вулиць. Втомившись, він сідав відпочити на гарячому асфальті вулиці, що припікав його маленьке тільце і прозорі крильця.

Знову схоплювався летіти, перелітав на ліхтарі, телеграфічні стовпи, дроти... Востаннє я бачила його, знесиленого, на даху чорного авта, що досмалювало його знеможені білі крильця. Вони прилипли до чорної фарби і вже більше від неї не відстали.

Цей метелик розбудив у мені почуття бунту. Я зненавиділа місто. Ще того самого дня покинула Париж і виїхала над бретанське побережжя, де не тільки метелики, але й люди могли не боятися за свої крила.

КОШМАРНИЙ ПОТЯГ

Велетенський потяг без світла, без льокомотива, без коліс і без диму, чекає на від'їзд.

Невиразні переділи кольору стали наповнені ледве помітною за вікнами масою людей. Натовп подорожніх, позбавлених надії і свіжого повітря, стоїть стиснений, задихається. Я це знаю. Я мусіла б відсунути засуви і дати знак до від'їзду.

Але я жахливо самотня і не розумію нічого в механіці: не знаю ні де знайти важелі для маневрування, ні як відкрити двері, щоб впустити свіже повітря, ні як пустити в рух той пекельний потяг, щоб не мати його перед очима.

Безліч дітей, що теж замкнені в ньому, ще рухаються і вмирають, наче в чадному потязі. Хоч помітно, як кожний бореться безнадійно з болем, у потязі смерти панує жахлива, могильна, майже наукова тиша...

Ніде ні живої душі, ні тіні... Величезний і безконечний перон і той велетенський, пекельний потяг. Як запобігти?

Тільки я одна можу пустити його в рух, надати йому швидкості ракети і пустити його проїхати непроходими простори ночі, зір і самого життя. Я мушу дістати від когось наказ, знак, щоб діяти, і кожна хвилина часу є вирішальна, але ніхто нізвідки не з'являється. Хібащо це тільки запасний потяг, поставлений на рейки, тільки людський резервуар, накопичення заморожених тіл, запас для — після катастрофи.

Тіла в консерві, тіла в консерві, — в моїй голові ритмічний стукіт старих забутих паротягів. Ті малі поїзди, з вікон яких вихилялися подорожні, в яких вистрілював сміх або перлилися сльози розставання.

Все ще не відважуюся ворухитися: так кожний рух може мати значення і так боюсь найменшого шепоту. Я сама наче заморожена, під враженням тієї нестерпної дійсності і моєї значущої безвладності. Я залежна від когось, хто, знаю, очікує і не в силі мені допомогти, а може, змушує мене очікувати...

Ні, в тому поїзді немає ні дверей, ні вікон, стіни компактні, темні і водночас прозорі. Крізь них я бачу шалений балет агонії, бачу боротьбу, але не бачу жодної виразної форми. Наче пливка візія кошмару.

Лише світло, тремтливе, змінюється ледве помітно, на півтону: блідий і майже несхопний відтінок, що заповідає світанок.

Моє серце шалено б'ється; об'ява нової події чи, може, звільнення? А потім більш нічого. Усе в півтонах.

Коли б мій мозок був прозорий, можна було б бачити його липку і клейку масу, яка тремтить і клекоче, як вулкан. Можна було б також побачити, як він вибухає гарячим, розпаленим струмом, щоб звільнитися.

Це теж різкий внутрішній образ, який, однак, менше потряс мене, як той нерухомий, закритий потяг, в якому зібралися всі терпіння світу, скупчені в жахливу масу.

Темінь блідла. На асфальтовому пероні вона простягнулася смугастою, темно-ясною скатертю, що була ніби звогчена, ніби зрошена слізьми, що наче випаровувалися з останнього людського віддику, віддику збірної душі.

Я не заплакала, знаючи, що не смію ворухнутися, що я під владним наказом якоїсь внутрішньої сили, що я на її послугах, зовсім залежна від неї, і навіть думати могло б стати фатальним.

Світло більше не змінялось і світанок був в очікуванні, в затримці, може, не мав прийти, був відстрочений.

Я тільки помітила: чим більше асфальт ставав вогкий, тим більше рух постатей за прозорими стінами — бліднув.

Я заплющила очі: таке було сильне бажання опинитися по другому боці, всередині, разом з ними, хоч і яка була б їх доля. Все інше, аби тільки не залишитися...

Короткі новели

Роман Бабовал

ЖЕРТВА

(Замість казки)

Був вечір. А може, тільки ранок. Ніхто не міг оте з непомильною точністю визначити. Одне було поза сумнівом: дня не було.

Пан В. стояв перед величезним овальним дзеркалом. Книжки, які виповнювали три чверті кімнати (пан В. був «начитана людина»), здавалося, підтримували його своїм мовчанням: пан В. не стояв, брук безупинно висковзав з-під ніг. Пан В. ширяв наче б підвішений ниткою тиші (слова вузляться) до жовтої стелі. І перед дзеркалом (надворі не було дня!) пан В. спритно зав'язував, мимрячи якісь припорошені у пам'яті вірші (надворі — ані павуковидного сонця!), краватку, тоншу за невживану тинь.

А коли зав'язав, взявся зачісувати рідке волосся і, глянувши випадково в дзеркало (овальне!), побачив, що жодних рис уже чомусь не було на його обличчі. Стало скрутно панові В. Неприємно: як же йти тепер йому на гостину без лица?

Відклав пан В. гребінець із слонової кости і пустився по вузькій кімнаті шукати (надворі — ані жилюватого неба!) шкіряної маски. Чи довго шукав відбитки, годі було сказати: крізь штори (фарба — мов із чола прокаженого) протискався далі не відомін дня чи ночі, а луна чогось безбарвного, пісного й беззапашного, як вода. Шукав, не знайшов. Підвівся і глянув знов у дзеркало. Відчував, як поволі сіріє вогким попелом кров, як очі світять збентеженням у пустелі лица: звиклих рис у дзеркалі ніяк не знайти, а тут стрілки годинника, що до цього часу століттями леліяли вперту застояність, кинулися шалено мчати навздогін одна за одною. Глянув пан В.: та ні! к'чорту його, немає! Прокльони тиснулися крізь точені мовчанням зуби, коли нога дотикнулася чогось гумового, теплого. Із трудом і болем в крижах підніс пан В. ганчірку з пожужманими своїми (надворі — ані спрутоподібного вітру!) рисами.

Зрадив, загорнув її в чорне плаття та, натягнувши на крихкотілі плечі довжелезний плащ, вийшов. І на гостину зайшов, мабуть, на час, бо не вернувся вже ніколи додому. Гостина була довічна, книжки — мовчали, а (надворі дозрівала звільна грибом ніч!) в парку нарешті засміялися знову за-кохані.

Пана ж В. ніхто вже не зустрічав.

Потяг став. У купе увійшов жовтошкірий, і довелось мені опустити на долівку схрещені ноги й підшукати собі іншу позу, вигідну. Сів навпроти мене. І в скреготі паротяг повіз наше повне купе в дальшу путь. За вікнами вітер вие і дощ випадає густий, невгавний. Нас повиває легенька мла з цигаркового диму, хоч вивішене: «Курити заборонено».

Жовтошкірому дощі, здається, вибілили лице; лишилися вузькі шпарки для невидних очей і жмути чорного неслужняного волосся, незугарно постриженого. Біля нього якийсь селянин опустив голову, опершись на коліна, і, замість голови, переді мною — круглий кашкет. Далі — дівчина, чорноволоса й жвавенька (я подумав ненароком про мінеральну воду) перекидається нісенітницями, банальностями («...і, знаєш, він прийшов на другий день і став докоряти: чекав годину з половиною на тебе...») з подругою, що сидить навпроти. Ця ж мочить. Обличчя — обсіпане приємними золотими цяточками, блондинка, довгі (бо коротенька спідничка) ноги, смагляві; а може, це лише вони такі живі завдяки найлоновим панчохам, що в крамницях лежать поруч із реклямами, де забезпечені «колір і тривкий матеріал».

Побіч мене у книжку вчитується молодець. Спершу я думав, що це вояк на відпустці, а згодом зоглянувся, що у нього просто — поганий смак. З голови до ніг закутаний у хакі. Читає. Уже п'ятнадцять хвилин одну й ту саму сторінку. Мов заворожений, не зводить очей.

Сиджу, покурюю. І ні про що не думаю. А може, і думаю — про блондинку й майструю в уяві складні ситуації. Скурив цигарку, розчавив ногою недокурок. По хвилині в'єтнамець (мабуть, студент якийсь), відчепивши погляд від моєї крикливої краватки (такі вони саме в моді були минулого року), витягає пожужману пачку цигарок з кишень. Шукає сірників, немає.

— Можна попросити у вас вогню? — наче б винувато питає мене. Я мовчки підводжу палець у напрямі сталеві таблички, де чорніє: «Курити заборонено». Він дякує з презирством. Тоді несподівано дівчина з розкисшими, дозрілими ногами підносить йому дешеvu запальничку. І в мить, коли вона черкає, я ловлю її дівочий докірливий погляд. Намагаюся витримати його, але по хвилі переводжу погляд у книжку мого сусіда. Далі в нього та сама тридцять четверта сторінка. «...зробив, Бурдісе, і думаю, що з приємністю прийму вістку: Томаса Дюва покарано на горло. Під умовою...» Жовтошкірий втягає глибоко дим у легені, видуває трохи носом, а решту (посвистуючи) устами. Під сірим кашкетом непорушно дрімає літній мужчина.

Падає тиша. Густа. Надворі далі дощ. Сірий.

Входить відповідальний за контроль квитків. Я подаю швидко свій і, відобравши, прижмурюю на хвилину очі.

Чую, як контролер щось кричить і як хтось із трудом відповідає: погана у нього вимова. Розплющую очі: жовтошкірий, з червоними щоками, платить грошову кару, за куріння в купе, резервованому для некурців; селяк підвів очі, зісунувши сірий кашкет набакир; блондинка дивиться в віконце, злегка зашарівшись; щебетлива подруга не порушує тиші.

Закриваються засувні двері і западає коротка тиша. Коротка, а зате гущіша за глей. Потяг поволі заїжджає на станцію. Нараз селянин починає щось бурмотіти. Незрозуміле. Щось про расизм, про виrozumлість, даремно беручи мене за свідка своїх гуманітарних скарг. Я кажу «перепрошую», стягаю спритно валізку з коша і виходжу. Псевдовояк не відриває очей від тексту у чорне оправленої книжки: «... зробив, Бурдісе, і думаю, що з приємністю прийму...» Ловлю ще проклін, яким дідуган, скинувши кашкета (він лисий з залишками рудого волосся), наголошує своє обурення з приводу невічливості залізничних службовців, безсовісних аривістів тощо. Дівчина з приємними цятками (які густо обсіялись навколо очей) щось каже, але я того вже не чую: я вже за засувними дверми. Мені й не цікаво, про що вона говорить. Зрештою, вартість всякого вчинку (думаю собі коротенько) і догана або похвала, які він викликає, надто релятивні, щоб тим турбуватися.

Виходжу з двірця. Дощ не вгаває, а я забув вдома дощовик. Волосся лишне до шкіри й родиться приємне почуття свіжості. І здається мені нараз, що дощ вимиває очі й обличчя моє від усього, що, сумнівної чистоти, назбиралося за довгі літа в зморшках, в їх барві. Бреду широким тротуаром, де метушаться люди; люди, які у мрячні або соняшні дні мляво повзуть. Усміхаюся і думаю про блондинку; уявляю собі складні ситуації, що, як у дешевих книжках, завершуються теоретично великим коханням.

Трагедія і тріумф роду Стефаників

Юрій Стефаник

Десь восени чи не 1929 року мій батько Василь Стефаник сказав нам, своїм трьом синам: «Хлопці! Ніколи не користуйтеся моєю славою, доброю чи злою! Бо нема на світі нічого більше жалюгідного, ніж діти, що ціле своє життя чіпляються поли своїх батьків». Тому мені годиться почати своє слово проханням: хай наші домашні пенати простять, що сьогодні я примушений порушити один із законів родинної етики!

Заголовок мого есею — «Трагедія і тріумф роду Стефаників». У ньому я розкажу історію цього селянського роду, описуючи події, що в основі напевне правдиві, проте в деталях можуть входити в замірячі роками легенди.

I

Як письменник Василь Стефаник в одному відношенні був щасливий: він мав молодого талановитого приятеля, Василя Костащука, тоді вчителя в його рідному селі Тулові Снятинського повіту. По смерті письменника в 1936 році Василь Костащук довго і вперто працював, щоб написати біографію свого, на яких тридцять років старшого приятеля. У висліді Василь Стефаник, не так, як його знаменитіші сучасники, Леся Українка і Михайло Коцюбинський, таки досить швидко дочекався доброї біографії, до речі, одної з кращих біографій в українській літературі. Вона, під дещо тяжкуватим заголовком «Володар дум селянських», уже витримала два видання на Україні та була перекладена на чеську мову.

Ось що пише Василь Костащук про рід Стефаників у тій біографії:

Під кінець XVIII століття, в часи, коли на наших землях лютувала панщина, у Русові мешкав Теодор Стефаник з дружиною Марією з Григоращуків. Життя їх не відрізнялось від життя інших селян, бо всі гнули спину на панському лані. Мали одного сина Лукина, якого 17 лютого 1824 року одружили з Марією Проскурняк. Лукин Стефаник вибивається на чоло села — стає отаманом-війтом Русова. Війти (отамани) в тих часах підлягали поміщицьким села. Лукин був суворим у виконанні обов'язків. Цілими днями ганяв конем по селі і по полю. Горє

непослушним або тим, що провинились! Як вихор, влітав на коні на їхні подвір'я, аж під самі вікна; коли ворота були зачинені, то верхи перескакував і їх.

Суворим був Лукин навіть до своєї дружини. Одного разу повернувся з поля, а обід не готовий.

Лукин закипів гнівом. Жінка знала, чим може скінчитися гнів її чоловіка, тому поспішала, щоб обід якнайшвидше був на столі. Вибігла на подвір'я за хворостом на вогонь. Набираючи на руку хмизу, вона так хвилювалася, що галузкою вибила собі око.

Лукин мав п'ять синів і одну дочку. Сини називалися: Лесь, Іван, Максим, Федір і Семен, а дочка Євдокія.

Боялися, але й поважали Лукина Стефаника в селі. Був строгий, але й справедливий. Любив карати й мати владу, але свого становища зле не використував. Дітей подружив добре, справедливо поділив між ними своє поле. Дочку і чотириох старших синів дав набік, а на дідизні засів наймолодший син Семен.

Немає сумніву, що всі події, описані вгорі, — правдиві. Проте вони — неповні, здається, тому, що Василь Костащук уже не міг говорити з людиною, своєрідним «динозавром», що якоюсь примхою природи пережила свою добу на одно півсторіччя. А й в самому Русові рідко хто знав, що Василь Проскурняк народився коло 30 років по народженні своєї сестри Марії, яку батьки віддали заміж за діда Василя Стефаника Лукина.

Василь Стефаник кликав рідного брата своєї баби «вуйком», при побаченні цілував у руку, і це був єдиний у селі селянин, якого письменник вшановував таким прадавнім звичаєм. Саме вуйко Василь Проскурняк, що народився десь коло 1840, а помер 1 лютого 1934 року, на кожне Різдво приходив до внука своєї рідної сестри Марії колядувати і так, разом із своїми товаришами, такими ж старезними дідами, як і він, став одним з героїв Стефаникового нариса «Давня мелодія».

Я добре пригадую вуйка Василя Проскурняка; ми, правнуки його рідної сестри Марії, теж кликали його вуйком. Він інколи приходив до нашого батька, суворий на обличчі, високий, дуже худий, але простий, як свічка, з палаючими сивими очима, з довгими вусами, що змучено звисали вниз, та з таким же сивим, аж білим волоссям. Це з вуйком Проскурняком розмовляв і багато старовинних подій від нього записав Михайло Стефаник, небіж письменника, що сьогодні живе з сім'єю в Пармі, Огайо. Багато родових історій записав він теж від свого рідного дядька, Матія Стефаника, що був трохи старший, ніж його кузен у перших Василь Стефаник.

І ось подерта, під впливом нещадного часу полиняла завіса підноситься, давно забуті події оживають у розповідях людей, могили яких давно постаріли, як і пам'ять про них самих.

Десь коло 1792 року, яких шість років перед появою «Енеїди» І. Котляревського, до села Русова Снятинського повіту приїхав ще цілком молодий козак, Теодор Стефанік. Приїхав він на прегарному білому коні з шаблею при боці, як і пристало запорожцеві. Як не про нього, то, навчившись від нього, співали в Русові старовинну пісню:

З Запоріжжя виїжджає,
Кінь ся спотикає,
Що кінь спотикнеться,
То серце заб'ється,
Бог там знає чия доля...

Я ввійшов у сіни,
Вечеряти сіли...
Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає,
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...

Гей вітре-вітрою,
Скажи ж ми правдою.
Поїхав мій милий,
Як голубчик сивий,
Гей чи верне він до мене...

Саме фрагментом цієї пісні закінчується Стефанікова новеля «Вона-Земля». Теодора, може, Тодося, — є ж у Стефанікових «Басарабах» жінка Тодоска, — прозваного в Русові «Тодором», за неясними переказами, вивіз з одної запорожської паланки його батько Лука Стефанік, який, по зруйнуванні Запорожської Січі в 1775 році, поселився в гирлі Дунаю, докладніше в містечку Келії. Чому його син кільканадцять років пізніше вирішив переїхати в Галичину, ми не знаємо, може, тому, що не хотів повертатися в Наддніпрянську Україну, що тоді стогнала вже під ненависним йому пануванням російських царів, а може, й тому, що на яких десять років раніше поселилися тут три козаки, теж із Келії, — Проскурняк, Лазаренко і Кузьменко. Вони й стали засновниками трьох родів під такими ж прізвищами, тільки Кузьменка русівчани швидко перехристили на «Косминка», його нащадки і досі відомі під таким прізвищем.

Тодор Стефанік оглядав село, знайомився з людьми, здається, вже тоді познайомився з своєю майбутньою дружи-

ною Марією Грегоращук і, нарешті, вирішив поселитися в Русові. Теж немалому ролю в його рішенні відіграла домовленість з мандатором, що урядував у сусідньому селі Стецеві: нащадки Тодора по чоловічій лінії не робитимуть панщини, а по жіночій лінії робитимуть тільки тоді, коли одружаться з панщинними селянами.

Того ж року Тодор повернувся до Келії, продав своє майно і, разом з двома кузенами, приїхав до Русова, цим разом на постійне перебування. Один з його кузенів, Кипріян Стефаник, залишився жити в цьому селі і заснував лінію Стефаників, яку і досі звать «Ципріяновими». Другий кузен поселився в Стецеві, де й досі живуть його нащадки. А Тодора і його потомків русівчани назвали «басарабами», можливо, тому, що їх знання географії не було надто велике. «Басарабами» Василь Стефаник назвав теж поетизовану історію свого роду.

Повернувшись до Русова, Тодор купив кількасот моргів облогів між Русовом і сусіднім селом з півночі Підвисоким, одружився з своєю Марією і побудував собі хату. А не була це собі звичайна хата, нагадувала вона радше запорізький зимівник, такі грубезні, зроблені з міцного дуба, мала вона двері, одвірки і вікна. Простояла ця хата понад 100 років, в ній і народився Василь Стефаник, а згоріла наслідком підпалу 1898 року. Цю подію описав письменник у своїй новелі «Палій».

Як на ті часи, Тодор Стефаник був взірцевим господарем, в Австрії купував залізні плуги, впроваджував модерні способи господарювання. Проте управної землі він не мав багато, лише стільки, скільки треба було для власного вжитку і на годівлю худоби. Саме годівля худоби була основною частиною його господарства. На своїх облогах, які, за деякими обрахунками, виносили кілька тисяч моргів, він мав розкинуті «гражди», загороди з худобою, в яких вона і зимувала. Коло худоби ходили численні доньки Тодора, кожна з них, за запорізьким звичаєм, їхала на коні.

Вуйко Василь Проскурняк розказував гоголівську історію про початки Тодорового побуту в Русові. Одної глухої ночі восени напали на його садибу 17 розбійників під проводом, як пізніше розповідали, «кодаша» Ілашка. А в селі ходили чутки, що, мовляв, Тодор привіз з Келії мішок золотих дукатів. Розбійники, кожний озброєний рушницею, загримали в двері і загукали:

— Пускай, Тодоре, до хати, а коли ж ні, то вб'ємо і тебе, і жінку, і діти.

Але Тодор не налякався, бо знав, що його хата це ніби маленька фортеця. Він наказав дружині полізти з дівчатками на під, продерти стріху і кричати на вартівників. Єдиного слугу, який спав у хаті, поставив коло вікна з сокирою, а сам, також з сокирою, став коло дверей. Коли розбійники знову загрикали в двері, Тодор крикнув:

— Та пождіть хвилину, я сам отворю.

В сінях стояла величезна колода, на якій сікли ріща до печі. Тодор швиденько закотив її поміж двері і стіну, що притикала до малої хати, так що крізь них міг пропхатися з трудом тільки один розбійник, а тоді, схований за дубовими дверима, закричав:

— Ану підступайте один за одним, будемо боротися!

У відповіді розбійники загукали:

— Отвирай, а як ні, то кулями посічемо тебе на капусту!

І справді вистрілили з 17 рушниць. Олив'яні кулі рикошетом відбилися від дверей, що стояли навкіс під кутом 45 ступнів, і вдарили об протилежню стіну. Тоді Тодор зареготався так голосно, так страшно що гомін покотився далеко по темному селі. Цей регіт, такий нелюдський у тих обставинах, здається, врятував Тодора і його гроші, бо підбадьорив сусідів, що почали помалу підступати до його садиби. Налякані розбійники, боячись, щоб їх не впізнали, чим швидше втекли.

Ця подія, за розповіддю Василя Проскурняка, стала причиною, чому Тодор зараз же на другий день поїхав до села Підвисокого та купив від цієї громади величезні облоги, що простягалися аж до села Топорівці. Треба додати, що громади продавали свої ґрунти за дешеві гроші, бо від них треба було платити податки.

Більш-менш у той самий час Тодор замовив величезний кам'яний хрест, який дві пари волів тягли з Косова три дні, та поставив його на одному із своїх ланів. Звідти цей хрест, відомий під назвою «Козаків хрест», перевезено пізніше на роздоріжжя між Русовом і Стецевою. Там, по другій світовій війні, його, як й інші хрести, наказала знищити теперішня влада на Україні.

III

Коли Тодорові щастило і він багатів, то в родинному житті він не мав щастя. Йому народилося вісім чи дев'ять дочок, всі міцні, здорові, всі добрі вершники, ніби поприростали до кінських хребтів. Та хоч ходив старий козак молитися під свій хрест, сина не було, не було кому понести у віки козацьке прізвище. Два сини, що були народилися, зараз повмирали. Тому велика радість навістила Тодорів дім, коли на початку XIX століття народився син, якого, по його дідові, назвали Лукою, по-русівському — Лукином. І вже як не ходили коло нього, як не пестили немовля і матір і сестри, а навіть сам батько гойдав дитя на руках. А Тодориха, за стародавнім повір'ям, щоб врятувати сина від смерти, продавала його мандрівним молдаванам через двері, а відкупила через вікно за одного бика. Як доріс Лукин, то всі дражнили його «Проданом», а нащадків його Продановими. І так Василь

Стефаник був відомий у Русові не інакше, як «Василь Семена Проданового».

На свої часи Тодор Стефаник був дуже поступовою людиною, не зважаючи на свої багатства, співчував убогим і допомагав їм усім, чим тільки міг. Він, між іншим, ненавидів русівського дідича, спольщеного єврея за походженням, бо цей платив народові за панщину тільки брагою, яку гонив у своїх двох гуральнях. А втім і господарем цей дідич був прегоганим, до тої міри не дбав за своє господарство, що коли хто з селян у дні, приписані на панщину, пив панську брагу в коршмі, то його економ не карав. Тодорова ненависть до дідича була така велика, що він не тільки викупив усе поле між двором і селом, у той спосіб замикаючи дідичеві доступ до села, але й гонив свою власну горілку-сливовицю, щоб не пити панської. З народженням кожної дочки Тодор закопував у землю бочку сливовиці і викопував аж тоді, коли вона виходила заміж. Тоді Тодор розсилав слуг по всіх роздоріжжях та просив на весілля всіх перехожих, бідних і багатих, мужиків і панів, циган, жидів і міщан. Люди радо йшли на Тодорові весілля не тільки тому, що любили пити багаторічну сливовицю, і не тільки тому, що весілля тривало цілий тиждень, але й тому, що він, заставивши величезні столи у своїх стодолах, саджав при них своїх гостей без уваги на стан, матеріяльне становище чи етнічну приналежність. Саме на цих весіллях ішли безконечні розмови про панщинні безправ'я, накльовувався бунт проти дідичів і панщини.

Хоч і як це дивно, але русівський дідич знайшов спосіб помститися на свободолюбному козакові, героєм якого був не хто інший, як Максим Залізник. Коли в 1810 році дідич одержав наказ заснувати школу в Русові, то до неї вступили два дідичькі синки, син зубожілого шляхтича Книгініцький, про далеких нащадків якого Василь Стефаник написав фейлетон «Вовчиця», син такого ж шляхтича Кобилянський і Тодорів син Лукин, що мав тоді яких вісім років, всі діти батьків, що не робили панщини. Вийшло так, що Лукин дуже заприятелював з дідичькими синками і часто перебував, а навіть спав у дворі. Тодорові ця приятельність дуже не подобалася, і, щоб її перервати, він забрав Лукина зі школи. Проте йому ніколи не вдалося вирвати розпеченого сина з-під двірських впливів. Коли Лукин підріс, то постійно ходив у товаристві дідичьких синів, ніколи без рушниці. Він казав:

— Мій тато пристає з голотою, ціле життя був пастихом та ним і помре...

Лукин соромився батька, був того переконання, що селяни повинні працювати на панів і робити панщину, бо... такий порядок у світі. Коли ж конфлікт з батьком ще далі загострився, Лукин одного дня зник і появився аж по кількох роках. І знову в Тодоровім домі на короткий час запанувала радість, що блудний син повернувся. Щоб затримати сина і привести його на землю, Тодор одружив його з красу-

нею, що славилася в цілому повіті, з Марією Проскурняк, рідною сестрою вуйка Василя Проскурняка, що прийшов на світ яких п'ятнадцять років по її одруженні. Лукинові і Марії народилося п'ять синів: Максим, Лесь, Іван, Василь і Семен. Вони стали засновниками п'яти окремих віток роду — Максимових, Лесишиних (Лесь дуже скоро помер, і вітка одержала назву по його дружині Лесисі), Іванових, Василевих і Семенових.

Проте Лукина так і не вдалося батькові приборкати, він і далі пив, гуляв з дідицькими синками та з ласки їх батька став вйтом села і панським «атаманом», що гонив людей на панщину, тримав реєстр робочих днів і був суддею замість дідича. На всіх цих посадах він вславився жорстокістю і, не так, як батько, їздив тільки чорним конем.

Тим часом Тодор постарів, почав втрачати сили і завідування великим господарством передавав помалу невістці Марії, яку дуже любив за її розум і чесність. Він так і добився в Марії того, що свого первородного сина вона не назвала Тодором, як звичай велів, але Максимом, на честь гайдамацького гетьмана Максима Залізняка, ім'я якого для Тодора було святістю. На старості літ він убирав свій козацький жупан і шаравари, які переховував дуже дбайливо, розважав внуків іграми та вчив їх козацьких звичаїв. Не мав Тодор щастя теж із своїми численними зятями. Всі вони були панщинними селянами і швидко попродали панам землі, які одержали за жінками. Помер Тодор дець по 1830 році.

У 1846 році, коли почалися протипанські повстання, в Русові розійшлася вістка, що на панському лану б'ють селян за те, що відмовилися сапати. Лукиниха зараз же послала конем найстаршого сина Максима, щоб довідався, чи не б'ють і її родичів. Максим поїхав у поле, за ним потягся і молодший Лесь, і там стали свідками прикої сцени. За наказом економа, що стояв коло гайдуків, ці клали на землю селян, одного за одним, і били гарапниками. Максим зліз з коня, підійшов до економа і сказав схвильовано:

— За що, пане, б'еш їх? Вони ж такі люди, як і ти...

Замість відповіді економ наказав гайдукам всипати і Максимові, а коли вони побоялися бити Лукинового сина, сам ударив хлопця палицею по голові. Тоді сталося щось, чого ніхто не чекав. Максим вхопив сапу і разом з родичами з цілої сили вгатив економа теж по голові. Цей повалився на землю закривавлений і відразу спустив дух. Убивців гайдуки арештували і відвезли до в'язниці в Стецеві, де мандаторський суд мав їх судити. По дорозі, а й у в'язниці, їх тяжко били, а сердешна Лукиниха приносила їм їсти, а з в'язниці носила їх криваві сорочки. Матій Стефаник, що розповідав цю історію своєму небожеві, казав:

— Та то, Михайлику, не було тогди комітетів, що годували тебе, твого брата Івана і Василевих хлопців у коломиїтським криміналі. Баба-сирота була сама комітетом...

А селяни вважали Максима і його родичів героями, сходилися вечорами під в'язницю, щоб їх провідати, з ними поговорити і поспівати.

Коли ж про вбивство довідався Лукин, прилетів на своєму чорному коні і почав немилосердно бити гарапником свою дружину, викрикуючи:

— Це ти з дідом виховала мені гайдамаків, це твоя рука вбила економа.

Коли Лукин у скаженому гніві ударив Марію по голові, одна з залізних кульок, почеплених на кінці гарапника, трапила в око, і воно зараз витекло. Як оця кривава розправа скінчилася, Марія сказала синові Лесеві запрягти коні і, синя від побойв, поїхала до Снятинського староости. Проте вона не поїхала на скаргу, староости, як і людям, сказала, що око вибила собі ріщам, вона поїхала благати староосту, щоб сина і родичів наказав забрати з стецівської в'язниці, бо їх там уб'ють, і таки добилася свого. Їх перевезли до Станіславівської в'язниці і по двох роках, у 1848 році, коли скасовано панщину, звільнили без суду. В'язні повернулися додому з тяжко пошкодженням від побиття здоров'ям, зате село вітало їх, як героїв і борців за правду.

Хоч панщини вже не було, боротьба з панськими дворами за землю, зокрема за ліси і пасовиська, і далі тривала. І хоч Лукин намагався направити свої жорстокі вчинки в минулому, село й далі ненавиділо його. Ніхто не поздоровляв його, русівчани обминали і старалися його не помічати. Нарешті, Лукин не міг витримати того моря ненависти, що його обливало, і, щоб помиритися з громадою, подарував площу на церкву серед села, а коли це не помогло, ще й площу на громадську канцелярію. Але й ці даровизни не задобрили народу, люди так і не могли простити старому «атаманові» його нелюдських вчинків.

Смерть Лукина Стефаніка носила всі позначки грецької трагедії: довгі муки сумління, а потім несподівана жахлива розв'язка. Одного осіннього досвітка в 1848 році його дружина Марія, що, не зважаючи на всі знуцання, залишилася чи не єдиним його приятелем, вийшла на подвір'я і побачила чоловікового чорного коня, що стояв на припоні біля плота, гріб передніми ногами і неспокійно іржав. Вона відразу відчула, що сталося нещастя, бо Лукин все заводив коня до стайні. Підійшовши ближче, вона побачила відкриту браму до стодоли, а в ній чоловіка, що висів високо на бантині із страхітливо викривленим обличчям. Марія була міцна жінка, вона не заридала, не заголосила, як, згідно із стародавнім звичаєм, треба було робити. Вона потихеньку вийшла з стодоли, побудила слуг, і за якої півгодини Лукин уже лежав у великій хаті на лаві, обмитий і наряджений, як при стало доброму мерцеві, тільки з шиєю зав'язаною хусткою. А чорному коневі Марія наказала прибити чоловікову «атаманську» бляшку на сідло і погнати до двора шляхом, добре цьому коневі відомим. Так вона хотіла подякувати дідичеві

за те, що повів Лукина своїми нечистими дорогами. А коли вранці повставали діти, вона сказала їм про смерть батька і вперше гірко заридала. Ридаючи, повела їх до тіла помолитися. Діти аж на похороні довідалися, що батько скінчив життя самогубством, бо його поховали поза цвинтарною огорожею.

IV

А в «Басарабах» про смерть свого діда Василь Стефанік написав таке, вкладаючи опис самогубства в уста одному селянинові, свідкові трагедії:

Ти пам'ятаєш це, а я тямлю, як на бантині повис їх прадід. Багатир був теменний, гроші сушив на верені і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував і канчук все мав коло себе. То вповідали люде, що він гонив людей на панщину і тим канчуком м'ясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старий атаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу цару народа на его подвір'ю. Як его відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопи нічо, лишень казали: о, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот висадив на бантину! Потім у день чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здоймало верхи.

А свою бабу Марію, яка, проживши 71 рік, померла 7 листопада 1878 року, письменник назвав у тих же «Басарабах» Томихою. Він схарактеризував її з правдивим піетизмом ось так:

Вона стояла перед столом висока, і сива, і проста. Очі мала великі сиві і розумні. Дивилася ними так, як би на цілім світі не було такого кутика, аби вона его не знала і, закотивши довгі білі рукави, не зробила в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не прихарила і не звела всего до порядку.

По смерті «атамана» село відідхнуло з полегкістю, а на рід Стефаніків упав тяжкий сором і ганьба. Цитую знов же таки з «Басарабів»:

«... тепер Басараби попускають голови вдолину. Такі будуть ходити чорні та невеселі».

І справді Басараби ходили «чорні та невеселі» майже півсторіччя. Аж наймолодший Лукинів син Семен, ставши загальношанованим господарем і найбільшим багатцем у Ру-

сові, був наприкінці XIX століття вибраний війтом, хоч польський староста робив усе, щоб до його вибору не допустити. Проте тріумф роду Стефаників прийшов трохи пізніше, прийшов аж тоді, коли син Семенів і внук Лукинів почав у 1897 році друкувати свої маленькі новелі. Аж тоді пам'ять про страшного «атамана» почала помалу вмирати. А сьогодні по-стать трагічного Тодорового сина в селі забута, зате його внуком, Василем Семена Проданового, русівчани гордяться, як і його музеєм, директором якого є син письменника Кирило. Це Василь Стефаник зробив ім'я рідного села відомим широко по всій Україні.

Можливо, не від речі буде закінчити нашу історію цитатою з автобіографії Василя Стефаника:

«Не знаю чому, та тільки зазначую, що українці з Великої України по душі мені ближчі, ніж галичани».

ВІД РЕДАКЦІЇ

До відома передплатників і читачів подаємо, що наступне число «Сучасности» буде подвійне — за липень і серпень (7—8).

Таки пощо і для чого?

Еммануїл Райс

Не буду спростовувати естетичну концепцію п. Фізера в цілому, хоч звичайно і в ній можна знайти чимало спірного і сумнівного. Навпаки, я сам багато чого поділяю з цієї концепції.

Зовсім ясно, що річ ніяк не в зневазі до абиякої частини реальності, навіть до «господині, яка церує панчошу», чи «бухгалтера, що читає газету». З усього справжній мистець може витягнути матеріал для шедевра. У всьому всесвіті нема і теоретично не може бути ніякої теми, яка не могла б стати сюжетом для справжнього мистецтва. Річ не в темі, а в її опрацюванні, не в «що», а в «як».

Самозрозуміле також і те, що кожна «нікчемна частка» реальності — величезна таємниця і що з довільної точки поверхні можна дістатися у найтаємніші глибини світобудови.

Більше того, насправді повний і точний опис чи зображення навіть найпростішого з звичайних предметів, наприклад, олівця, яким я пишу, чи коробки сірників, яка лежить поруч з чорнильницею, може дійти до карколомної фантастики. Побачена через мікроскоп кришка хліба чи уламок сургуха можуть стати лябіринтом зловісно-фантастичних печер, у яких гніздяться дракони чи морські розбійники.

Просто всі ці і їм подібні істини, що їх урочисто й пере-можно підносить п. Фізер повчальним тоном, як нечувані відкриття, здалися мені настільки абетковими, що я не вважав потрібним на них окремо зупинятися, припускаючи, що середньо освічений читач середніх здібностей сам їх візьме до уваги, і тому весь дальший виклад моїх думок будувався на цьому припущенні зайвості повторення таких самозрозумілих засновків.

Спростовувати я буду інше: наївну, як мені здається, і зворушливу в своїй наївності упевненість п. Фізера в незаперечності проголошуваних ним істин і в непохитості існуючої термінології й історико-літературних категорій.

П. Фізер, наприклад, не розуміє, що «велика космічна стихія» просторово збігається з тривимірним світом, у якому ми живемо. Вона просякає у всі його щілини і проймає всю його істоту. Теорія електронної будови матерії й енергетичної природи електронів надає цій концепції наукоподібної правдоподібності, зрештою, позбавленої обов'язковості, бо духовна реальність і зовнішній світ — явища зовсім різного порядку. Але, на думку п. Фізера, духовна реальність повинна

бути «принаймні дещо віддалена... у просторі та часі» (підкреслене мною — Е. Р.) від того, що я назвав «щоденною банальщиною». Він не бере до уваги онтологічну відносність простору і часу та їх умовного характеру. Він забуває, що простір і час обумовлені обмеженістю нашого сприймання і що при наднормальних пізнавальних здібностях осіб, що досягли належної висоти духового розвитку, вони перестають відповідати ширшому і гострішому сприйманню дійсності.

Коли я говорю про периферії дійсності, то це треба сприймати чисто метафізично. Адже приступне нашому сприйманню фізичне тіло людини просторово збігається з неприступними для нас духовими частинами її істоти. Невидимий духовий світ тут таки, коло нас, з нами і в нас, а не десь там, невідомо де, «дещо віддалений у просторі» і навіть «у часі».

Там, де закони матеріяльного світу трансцендовані, периферія може просторово збігатися з центром. Світи, наділені своїми окремими космічними законами, часто відмінними від законів буття світу, в якому ми живемо, видимі нам у снах, зовсім не повинні перебувати десь, невідомо де, у безвісті, куди «душа» ніби «відлітає», а чудово можуть бути присутні тут таки, у межах того ж матеріяльного простору, в якому ми завжди перебуваємо. У них — свій час і свій простір, відмінні від наших.

Якщо Бог бачить, що я в цю мить грішу потайки від людей, то не тому що, сидячи десь на «небесах» чи ще невідомо де, Він стежить за мною через якісь особливо вдосконалені оптичні рури, а тому що Він перебуває тут таки, поруч зі мною, навіть у мені самому, бо стосунки людини до Бога позапросторові і позачасові, хоч і цілком реальні.

Слабкість реалістичного мистецтва не лише в доборі сюжетів (хоч його прибічники все таки нарочито наполягають на «бухгалтері»), а головним чином у їх в'ялому, обивательсько-поверховому ставленні до взятого сюжетом відтинка дійсності. Саме їх і стосувалося — «розмазувати й виставляти напоказ» й «інтелектуально лінивий», що так не сподобалося п. Фізерові.

Дивне однак, що він не зрозумів, що мова йде не про «буденщину» чи «не буденщину», як об'єктивно суцї категорії буття, а про форми відношення до буття.

Адже сам п. Фізер процитував мої вимоги «уміння бачити по-новому уже знайоме» і «свіжим оком глянути на оточення».

Як же він після цього може запевняти, що моя стаття спрямована проти реальності як такої, а не проти певного відношення до неї окремих осіб, тих, хто її вульгаризує і кого п. Фізер чомусь береться захищати? Дві третини його коментаря завдяки цьому відпадають як непотрібні.

Але я їй зовсім не відповідав би на полеміку, затіяну не по суті справи, а з-за невміння або небажання уважно прочитати критикований текст.

Користуючись випадком, хочу звернути увагу читачів «Сучасности» на модну нині манеру деяких критиків зводити літературу до ролі матеріялу до наукових досліджень чи інших сторонніх потреб.

У наш час для пересічного обивателя наука стала абсолютотом.

Як колись Бог, у якого він не вірив, визнання її авторитету стало ознакою доброго тону. Насмілюся, ризикуючи зайвий раз накликати на себе гнів п. Фізера, одверто заявити, що вважаю науку лише одним з багатьох можливих шляхів шукання істини, ніяк не більш досконалим, ніж кожен інший. Ученим властиве помилятися ніяк не менше, ніж іншим людям, а їх теорії міняються з швидкістю, яка ніяк не відповідає претенсії на непогрішимість і незрушність.

Тому посилання на думку учених має ніяк не більше ваги, ніж посилання на думку богословів першої-ліпшої релігії, начальства, радіодикторів чи осіб будь-якої соціальної категорії.

Якщо тепер учені в моді більше, ніж, наприклад, богослови, то ніхто не має права зобов'язувати нас слідувати за модою, яка, як відомо, примхлива і мінлива. Дозволю собі лише нагадати п. Фізерові мало привабливу роллю підчасого в «Пані Тадеуші» Міцкевіча.

Прикладати наукові методи до літератури у ліпшому випадкові наївно (пригадаймо хоча б «експериментальний» роман Золя), а в гіршому — це форма насильства: *накинути* читачеві думки і методи, які мені подобаються, під загрозою, що в противному разі він увійде в суперечку з модним авторитетом, яким тепер вважають науку.

Для такої незалежності мислення потрібна деяка доля громадянської мужности, на яку здібний не кожен обиватель.

А тим часом інтереси істини вимагають визнати факт, що є ділянки життя, не приступні науці за самою її природою. Принаймні до того часу, поки її світоглядні основи лишатимуться такими, як тепер.

Зрештою, виглядає, що й п. Фізерові подібне насильство не до смаку. Бож і він визнає, що «... виняток хіба становить тенденційне мистецтво (за яким він не визнає мистецької вартости — Е. Р.), зумовлене такими чи іншими позалітературними (отже, в тому числі й науковими — Е. Р.) факторами».

З самого тільки того, що для науки літературний твір не мета, а лише «матеріал», у ліпшому випадкові об'єкт вивчення, уже видно, що мета її інша: звичайно підтвердження або спростування якоїнебудь теорії — соціологічної, психо-

логічної, економічної чи навіть математичної. Роля літератури зводиться до доказу в суперечці про інші питання, які тим самим підносяться вище неї. Їй же надається роля чисто службова, підпорядкована, *ancillae scientiae*, в чеканні перетворення її на *ancilla politicae*, тобто звести до соцреалізму, який для літератури рівнозначний смерті.

Звичайно, нікому не можна заборонити брати докази на захист своїх тверджень з будь-якої ділянки, у тому числі й з літератури, але не можна забувати, що література становить мету сама собою, кінцеву вартість, якийсь результат, можливо, один з найвищих, яких будь-коли досягала людська культура. Ніяка наука не може дати розуміння літератури тому, хто позбавлений його від природи, тоді як знання й розуміння літератури дає ключ до розуміння кожної іншої, найскладнішої проблеми, яку може поставити перед людиною життя. Спеціальні, технічні наукові знання можуть стати засобом у руках вихованого на літературі розуму, але ніколи не навпаки.

Література є формою мистецтва, як і літературна критика, як, зрештою, і все найцінніше в ділянці т. зв. «гуманітарних наук»: філософії, історії і навіть біології.

Наука у найліпшому випадкові — технічна основа, корисна для розвитку однойменного з нею мистецтва. Так, наприклад, історики, філософові чи лікарі потрібні деякі спеціальні знання для успіху його професійної діяльності. Але гріш ціна цим знанням, коли він не спроможний довести їх до рівня мистецтва, тобто майстерного уміння ними користуватися для досягнення найвищих наслідків. Наука — нижчий ступінь того, найвищим ступенем чого є мистецтво. Спробу доручити науці, щоб вона повчала мистецтво, як, видимо, хоче робити п. Фізер, можна дуже влучно визначити французьким висловом: „Mettre la charrue devant les boeufs”.

Насправді ж не лише література, а й кожне мистецтво стоїть вище відповідної йому науки, але вона ще й явище іншого порядку, області, в якій науці нема чого робити. А література і найвища з мистецтв: їй відкритий і світ звуків, як музиці, і світ барв і форм, як пластичним мистецтвам. А попри це все їй одній уділено довести людську думку до рівня мистецтва, до найвищого з усіх можливих рівнів. Але не одній лише науці має бути закритий вхід до літератури, а й політиці, економіці, праву, навіть релігії чи моралі, тобто кожній «позалітературній» вартості, меті чи дисципліні, користуючися терміном самого таки п. Фізера.

Втручання науки в літературу таке саме зловживання силою і той же тоталітарний замах, як і втручання до неї політики, економіки, релігії чи моралі. Якщо дехто з теперішніх керівників літератури в університетах погоджується на видимість «науковости», то це виключно на те, щоб дати літературі можливість матеріально жити, дихати, перетривати теперішній, не для самої літератури важкий час наукового затиску.

Інакше не було б навіть тих мізерних кредитів, які випадають на долю літератури, жалюгідних кришок з пишного столу соціології, історії синдикалізму, політичної економії, марксизму, структуралізму й інших модних і прибуткових форм теперішнього зажерливого наукопоклонства.

Насправді ж наука може і повинна бути лише допоміжним засобом на службі літератури, а не всевладним її начальством.

На це є три можливості:

А) Наука може бути корисна для систематичного збереження і точної класифікації матеріалів з метою найповнішого й вірогідного видання літературних текстів.

Б) Наука, як велике явище сучасності, як фактор формування нової дійсності, на основі і в самому створеному Богом космосі може збагачувати літературу думками, формами і визначеннями, знайденими і створеними наукою в найрізноманітніших сферах її діяльності, від електронно безмежно малого до астрономічно безмежно великого. Як збагачують наше сприймання хоча б відкриті мікробіологією форми і пейзажі! Як широко розсувають межі нашого світорозуміння, наприклад, геологія чи кібернетичне розшифрування писемності етрусків або ацтеків!

В) Наукове пояснення тексту виправдане лише в тому випадкові, коли воно сприяє повнішому мистецькому його сприйманню. Його мета — усунення всіх можливих перепон між автором і читачем. Воно повинне пояснити філологічно важкі, мало поширені чи незвичні звороти мови, натяки на біографічні, історичні чи літературні обставини, без точного розуміння яких текст втрачає частину своєї дійовості. Кожна ж спроба «пояснювати» текст марксизмом, психоаналізом, томізмом і подібними вченнями є зухвалим доктринерством, що прагне використати літературу для власної мети.

До того ж, на практиці подібні «пояснення» майже завжди знижують якості тексту, замість того, щоб їх поглибити чи піднести.

Коли ж нам заперечать, що наука не конечно буває нижчим ступенем мистецтва, що й вона існує самодостатньо, що найавтентичніша, т. зв. «чиста» наука, тобто наука про мертву природу — математика, фізика, астрономія і т. д., ніякого стосунку до мистецтва не має і не може мати, то ми дозволимо собі зауважити, що до цього часу вся діяльність цих галузей науки зводиться до насильства над природою. Як марксизм гнітить людину і людське суспільство, так ядерна фізика чи астронавтика гвалтують космос, невідомо для якої мети, що може довести і почасті вже доводить до вельми сумних наслідків, що легко можуть дійти до світової катастрофи. Смертоносне забруднення повітря і водних шляхів уже затривожило фахівців, а розклад атома у кінцевому наслідку веде до розкладу космосу.

В інтересах людського роду було б якнайскоріше припинити всі ці і їм подібні експерименти найрішучішими заходами.

Тим гірше для «наукового прогресу» і його прибічників!

*

Що ж стосується літератури як такої, то вона має лишитися сама собою. Вона, можливо, зуміє схопити й перетворити науку на потребу всього людства, але вона не повинна підкорюватися нікому й нічому сторонньому, під загрозою втратити свою сутність і зникнути, як непотріб в наслідок зради своєму призначенню.

Тому конечно, пам'ятаючи про підлеглу й допоміжну роль науки в ділянці літератури, уникати зокрема абсолютизації термінів, таких, як, наприклад, «клясицизм» чи «романтизм», якими ми користуємося для вислову своєї думки, але які ніяк не є незрушеною «абсолютною реальністю», мовляв, така, а не інша, що й становить усі ті «недоречності», які спонукали п. Фізера до написання його «коментаря».

При всіх обумовлених різницею в часі відмінностях спорідненість і подібність клясицизму і реалізму все таки впадають в око. Як звернутися до наведеного п. Фізером прикладу доби Люї XIV, трудно заперечити багатство елементів того, що пізніше стало реалізмом, у творах таких письменників, як Ля Брюйер, Буальо, у казках Ля Фонтена чи в «Перських листах» Монтеск'є. Що ж стосується Мольєра, то він незаперечно більше почував би себе як дома серед реалістів 19 чи соцреалістів нашого віку, ніж у добу не зрозумілих і зненавиджених ним великих поетів французького барокко.

Навіть Корнель і Расін, серед усіх письменників доби Люї XIV найбільш відповідні до визначення клясицизму, яке пропонує п. Фізер, хоч вони й писали олександрійським віршем і воліли віддалені у часі і просторі сюжети, — навіть вони ніколи не відхилялися ні від синтаксичної ясності, ні від логічної правдоподібності (як не брати до уваги у Расіна розповіді третьої особи про загибель Іпполіта у «Федрі»), ні від благопристойності, в інших формах обов'язкової й донині.

З цієї ж причини п. Фізер надає такого значення «думці багатьох вчених» про преромантизм Ж.-Ж. Руссо, чого я й не збираюся особливо заперечувати. Але це ніяк не заважає йому залишатися клясицистом і за стилем, і за світлоглядом, не зважаючи на внесені ним сумнівної якості новації: до якоїсь міри клясицизм сполучний з революцією, хоча б при умові посилань на античні приклади. У суті речі революція була завершенням попереднього клясицизму, не зважаючи на співчуття до неї деяких романтиків.

Але нам немає потреби заглиблюватися у всі ці подробиці. Я хотів лише звернути увагу п. Фізера на відносність і

взаємопов'язаність літературознавчих термінів і понять, що мають тільки допоміжне, а не абсолютне значення.

Інакше виходить не «термінологічна точність», а педантизм і насильницьке затискування складних і мінливих фактів у закостенілі категорії, що спотворюють їх.

Якщо самому п. Фізерові траплялося серйозно братися до філософії, то він напевно зауважив, що майже кожен із вживаних у ній технічних термінів використовується кожним бодай до якоїсь міри визначним і незалежним мислителем у йому одному властивому, для нього характеристичному розумінні.

Стосувати ж точні визначення з підручників і довідкових видань властиве не фавстам, а вагнерам.

Прикладаючи ті ж самі, що ми обговорювали, терміни до мистецтва нашої доби, я, можливо, назвав би Рауля Дюфі клясиком, а Сутіна — романтиком, що, можливо, викличе повторне обурення п. Фізера, але що ймовірно зрозуміють, а, можливо, і схвалять інші читачі «Сучасности».

Того ж походження і категоричність п. Фізера стосовно Гете. За його словами: «Факт, що Гете не клясик, не потребує сьогодні ніяких додаткових, а тим більше медичних тверджень». Я підкреслив слово «сьогодні», тому що воно засвідчує впевненість п. Фізера в необоротності «наукових відкриттів» у галузі літератури. Як же можна таку вельми складну, суперечливу, багату в чому загадкову людину, як Гете, взагалі звести до якоїсь однієї категорії, клясичної чи не клясичної? І навіть «сьогодні», поруч з «ученими», які не вважають Гете клясиком, є бозна скільки інших, що далі протиставляють «клясидизм» Гете, Шіллера (а часто і Гельдерлінга) сучасному їм романтизмові. До їх числа належить, по-моєму бездарний, але для багатьох великий «авторитет» — Вернер Кольшмідт.

Але цих останніх так багато, що ця друга клясифікація далі лишається панівною в шкільних підручниках. Але якби це було й інакше, як можна передбачити зміни смаків і настроїв майбутніх поколінь, для яких «наукові» твердження теперішніх фахівців можуть здаватися просто смішними?

З цієї ж причини не слід забувати, що естетика взагалі, а літературна критика зокрема й особливо не є наука, і, не зважаючи ні на які зусилля і тиск марксистських, формалістичних, структуралістичних та інших «наукових» кіл, вона ніколи наукою не буде, не може і не повинна бути, вона лишається мистецтвом, від якого даремно п. Фізер чекає і вимагає «завжди надійних критеріїв».

Які можуть бути в літературі «надійні критерії»? Кому і пощо вони потрібні? Заголовок статті п. Фізера я обертаю гостриком до нього і не думаю, що йому легко було б відповісти на поставлене ним же питання.

Якщо п. Фізерові здається сумнівною моя клясифікація Толстого чи Руссо серед клясиків (питання, розв'язанням якого я не буду додатково обтяжувати читача), то питається: чи не

більш сумнівна його спроба оголосити буденний реалізм Толстого «імпресіонізмом», тим часом як він у дев'ятих випадках з десяти не потрапляє в ціль і тому не створює потрібного настрою, саме з невміння дати «лаконічний мазок», якість, якою реалісти взагалі не виблискують.

Що ж стосується його генеалогії реалістичного роману 19 віку, в якій, поряд з можливими Сервантесом і Дефо (можна було б додати ще «Ласарільйо де Тормес»), фігурують такі вочевидки, я сказав би, «антиреалістичні» твори, як «Арабські ночі», гомерівський епос, пасторалі ренесансу і барокко чи «Гаргантюа» Рабле, — які є саме те, запереченням чого став реалістичний роман, те, проти чого поставали його засновники, — то ця вигадка п. Фізера може викликати хібащо усмішку, хоч і скільки «вчених» намагалися відкрити в них зародок пізнішого реалізму, якого скоріше треба шукати у Мольєра чи в Буальо.

Багато ще можна було заперечити проти майже кожного безапеляційного твердження п. Фізера. Але ми зробимо це тільки в тому випадкові, коли цього побажають читачі «Сучасности».

„Летюче віконце“ Василя Голобородька

Богдан Бойчук

Книжка поезій Василя Голобородька є без сумніву найкраще видання Першої української друкарні у Франції і в-ва «Смолоскип» і також без сумніву найкращим такого роду виданням взагалі, поруч книги І. Дзюби.

СПЕРШУ ПРО ДВОПОВЕРХОВІСТЬ

Поетичний світ Василя Голобородька двоповерховий і двоплощинний. Проблема двоповерховості дуже наглядна і проста, — сама вертикальність накидає концепцію нижнього і вищого поверхів, з усіма причетними і самозрозумілими властивостями й асоціаціями. Нижній поверх (який в основному становить першу частину книжки) — це вірші з досить великою дозою публіцистичності на сірі злободенні теми, на суспільні мотиви:

*Гучними командувати парадями:
шикуйся народний біль!
І вдень і вночі кричати по радіо
про дострокові гроби.*

Або:

*Ну хто з вас сорочку знімає!?
Відірви лівий рукав із сорочки,
Зараз модно без лівого рукава!*

Чи:

*Хто ми? — сумніваємося,
заплутавшись, як земляні собаки
між коріння дерев і вмерлих предків...*

Більшість речей, які умовно зараховані до нижчого поверху, написані характерним Голобородьковим прозовим розповідним стилем, але віддаль цих речей від справжньої поезії досить далека. Бо, чи пишуть такі речі за шерстю (тобто про доярок і щасливе життя), чи проти шерсти — не істотно. Публіцистика лишається публіцистикою і її краще не віршувати, а давати у формі статей або есеїв, бо в такій формі вона сильніша і переконливіша. І на цьому можна б закінчити дискусію про нижній поверх. Але для справедливості треба відзначити, що, маючи справу з поетом такого великого таланту, як Голобородько, навіть у таких категоричних справах треба робити узгляднення: вже навіть у наведеному третьому прикладі не можна пройти повз заплутування живих «між коріння дерев і вмерлих предків»; чи інакше кажучи,

час від часу у публіцистику втручається Голобородько-поет (наприклад: «Деревами стали люди, а на них листя чорного мовчання»; або «А посередині котилася хлібина, яка раптом стала видовжуватися в домовину з паперовими квітами», чи цілий вірш І. Дзюбі, стор. 97). Ці поетичні втручання дають поезіям нижнього поверху обмежену вартість і особливий інтерес для дослідників взаємин між творчим процесом і життям поета як людини.

І ПРО ДВОПЛОЩИННІСТЬ НА ВИЩОМУ ПОВЕРСІ

Віддаль між нижнім і вищим поверхом така велика, як між не-поезією і справжньою поезією. І, на щастя, на протилежність до всіх законів природи, нижній поверх дуже маленький, а вищий такий великий, як людський світ, як серце поетове, як справжня поезія (про яку відтепер будемо говорити).

Найкращі поезії Голобородька це мініатюри, в яких перетинаються або зливаються навіть різні площини: минуле і сучасне, дійсне й уявне, високе і низьке, — творячи так суб'єктивний і дуже дійсний (або дуже недійсний), але завжди неповторний поетичний світ. Характеристику цього світу давали вже такі дослідники і поети, як І. Дзюба, Маргарита Малиновська, А. Малишко, Д. Павличко, В. П'янов, Анатолій Макаров й інші. Всі вони підкреслювали пряму вихідну Голобородька від старих українських звичаїв і демонології, від народної пісенности дум; підкреслювали також дивовижність, сновидність, казковість і своєрідне дитинне відношення до дійсности. І все це так. Поетичний світ Голобородька — це чудовий світ мальованих печей, на яких зеленіє калина; мальованих кахлів, на яких піють півні; білених стін, які крильми гойдають журавлики; дівочих спідниць, на яких зріють яблука, килимів, кераміки, емалі:

*На солом'яному рушнику
вишило вишневого сина!*

*За тим, за тим деревом
ти подаруєш мені квітку двопелюсткову,
яку ти зірвеш на платті.*

*Восени дерева схожі на глиняні горщики,
у яких хитаються скляні квіти неба.*

Отже, все це так. Всі ці свідки минулого й сучасного наявні в поезії Голобородька.

Але не тут початок чуда. Чудо починається тоді, коли ці елементи переходять через призму творчої індивідуальности поета, набираючи нових форм, нового значення і нового кута бачення світу (через них). Часто вони ніби відбивають

глибини підсвідомого чи краще відкривають читачеві щілини до підсвідомого чи до сновидінь (сновидність образів Голобородька широко обговорював А. Макаров, не маючи змоги, зрозуміло, в країні соцреалізму згадати причетний тут сюрреалізм). Хоч означення сюрреалізм треба вживати дуже уважно й умовно, бо вистачить навести лиш декілька образів:

*Чорні птиці звили свої гнізда в моїх очах,
чорні птиці щебечуть в моїх очах...*

*А посередині (стола — Б. Б.) котилася хлібина,
яка раптом стала видовжуватися в домовину
з паперовими квітами,
а в домовині я побачив тебе, Катерино —*

*Заглянув у глечик —
рибкою сплигло моє око —
аж там не вода кринична,
а кров!*

*То я лежатиму
на українському полі
з порожніми очимами,
в які заповзатиме колосся
зеленими гадюками.*

*...і в сніги не вийти, як через
пори із хати, яку навиворіт вивертають (піснями).*

Вистачить лиш декілька образів, щоб побачити, що це не тільки суто український сюрреалізм, бо базований на елементах українських вірувань і звичаїв, — але й відмінний він тим, що, замість віддавати властивості власної підсвідомості (яка ніби найповніше виявляється в снах), цей сюрреалізм базований радше на сновидінні минулого. Такий вияв індивідуальної підсвідомості, яка, за Юнгом, включає міти і вірування даного народу, не тільки закономірний, але далеко ширший засягом і глибший, — він легше стає переживанням, тобто чимось особистим і творчим для читача.

Відношення між Голобородьком і природою — близьке й інтимне. Голобородьків космос — це кладка, будинок, пташка, трава, дерево, яблуко, людина. І всі вони однаково живі, всі однаково одухотворені:

*На маленький будиночок
З дахом зеленим,
що притулювся щокую до ялини,
випаде сніг.*

*Тієї ночі молоко переллється
само собою виповнене.*

*Ти тільки слухай і слухай,
як лижуть квіти псовими язиками твоє вікно,
як кладка через річку до тебе рипить.*

*Ти тільки дивися і дивися,
Як місяць ховається за хмару,
щоб я сказав тобі слово,
що липне до губ, як пелюстка яблунева.*

І можна було б виводити теорії пантеїзму чи анімізму (зовсім виправдано, звичайно). Але нас тут більше цікавить проблема т. зв. «відворотного віддзеркалення», — поет переносить такі людські властивості, як біль, радість, тугу, любов, на речі й природу, щоб таким чином показати людську долю і приреченість в іншій перспективі. І треба повністю погодитися з І. Дзюбою, що поезія Голобородька це «... жива реакція отак укладеної душі на цілком сучасну навколишню дійсність». І коли вже мова про «уклад душі» поета, то треба згадати ще казковість і уявну наївність, які є невід'ємною частиною світу чи світосприймання дитини, — і це знов же дуже переконливий поетичний засіб, бо така дитяча наївність і простота (тобто звужування складного до простого й елементарного) є, мабуть, т. зв. «ходи навмання», тобто найкоротшою дорогою, до правди.

Варто ще згадати «філософічність» поезій Голобородька. Коли поет намагається прямо висловлювати свої думки, то в нього виходить це не краще, як у публіцистичних віршах:

*Щоб раптом не бовкнути чого — відірвав язика
(не став казати і лагідних слів коханій).*

Або:

*В той час, як я мучився над питанням:
Чому груша має форму груші,
а яблуко форму яблука,
я чув, як за стіною водили коня.*

І справа не в тому, чи думки ці глибокі чи не глибокі, цікаві чи не цікаві, нові чи не нові. Справа в тому, як це сказано. Бо коли поет звертається до війни:

*Ти — каміння пам'яті,
яке важко осідає на дні серця,*

то сама думка тут теж не особлива і не нова, але як глибоко цей образ сягає, скільки щілин до глибини людських трагедій відкриває! Бо хоч і скільки б думок поет висловлював, тяжко перевершити дуже людську філософію отаких рядків:

*Дівчинка травною зростала,
дівчинку дощі купали,
дівчинку вітри колисали,
дівчинці пташки співали*

А мати її вийшла заміж...

Отож поезії Голобородька без сумніву мають філософську глибинність, і мають вони її (теж без сумніву) тільки тоді, коли ця філософськість незримо переходить через метафори і образи до нашої свідомости.

Стиль Голобородька базується в основі на народній творчості. Зустрічаються тут дуже наглядні мотиви з народної пісенности (*крильми лопотіли, ой-да*), зустрічаються мотиви дум (*Ой, виходила мати на дорогу жито жати... Ставали сусіди над тинами, хитали по вітру головами*), є й стилістичні перегуки з народними казками. Але не йдеться тут про пряме наслідування чи прямий перенос з криниці народности, бо це було б не цікаве і не вартісне. Бо хоч і скільки людина розпиналася б на вишивках чи за вишивки — це буде тільки особистий акт любови, який з актом творчости може навіть не межувати. Відношення Голобородька до народної творчости подібне до відношення Пікассо до еспанської чи африканської народности (тут мова тільки про подібність феномену, а не подібність творчих процесів). Всі народні елементи переходять через призму творчої особистости поета, переходять тотальну метаморфозу, набираючи нової неповторної форми і нового значення. Як було зазначено перед цим, стилеві Голобородька характерна своєрідна «прозовість», розповідність, ритмічна простота і музична легкість. Вірш розкривається перед людиною з такою природною легкістю, що часто не помітна навіть відсутність рим.

ТЕПЕР ПИТАННЯ ДО ТИХ, ЩО ВИДАВАЛИ

Як ми зазначили, «Летюче віконце» є найціннішим виданням «Смолоскипу». Треба звернути увагу на елегантне оформлення (перед тим більшість їхніх книжок були оформлювані за низьким смаком), бо це в кожному виданні важливе. Але є дуже серйозне питання до видавництва (на жаль, не зазначено, хто був редактором цієї книжки, бо такі питання нормально адресуються до редактора): в антології «60 поетів 60-их років» поміщено такі поезії Голобородька — «Квітка, що розцвіла на воді», «Золота птиця», «Грушка», «Руче, руче», «Хлопчик на гармошці грав», «Піч», «У літку-літечком», «Я вплетений весь до нитки», «Груш натрусили», «Біла любов», «Тіні розбіглись», «На подвір'ї випускала молодиця», «Несла мати воду», «По вертикальній стіні», «Човни проліскові»; у «Вітчизні» (ч. 9, 1968) під заголовком «Пастух квітів» були надруковані такі вірші: «Так-

систе, якщо на розі», «Від дерева до дерева», «Будемо йти вечірнім селом», «Новорічне», «Вечірне», «Побачення на снігу», «Сьомий у ланці», «Втікачі», «22 червня», «Стара штольня».

Цих поезій в обговорюваній книжці нема, крім «Побачення на снігу» (яка попала чомусь у збірку «Від криниці до криниці», коли у «Вітчизні» вона віднесена до «Пастух квітів», і ніяких пояснень не подано). Я міг дещо проочити, дещо могло з'явитися під іншою назвою і в іншій формі. Але це не злагідніше мого питання: чому цих поезій нема? Це не тільки велике число поезій, але й велике число дуже добрих поезій, яких мовчанкою обійти ніяк не можна! В літературних виданнях не можна бавитись у «перегони». Треба було попрацювати, дістати додаткові інформації, а якщо таке не можливе (ненормальність відносин кожному відома й зрозуміла), то треба було їх помістити, як додаток наприкінці або хоч згадати. Бож пошана до творчості і наукова солідність у редакційній роботі навіть важливіші, ніж згадуване вже оформлення.

І ПИТАННЯ ДО ТИХ, ЩО НЕ ВИДАВАЛИ

Чому всі ці збірки не появились в радянській Україні? Патріотично розніженим людям на Заході дуже часто підкреслюють, що радянська Україна — це держава, і то держава, яка піклується долею української культури. Поезії Голобородька добрі. І цього вже досить, щоб такі поезії з гордістю видавати у всякій державі, а в «державі», яка на всі сторони світу трубить про піклування культурою, й поготів. Поезія ця політично неутральна, хоч я не знаю, чому поет не мав би права *по-своєму* трактувати політичні і суспільні явища у всякій державі, а особливо в «державі», де політичність мистецтва є вимогою. Лишається єдина, не дуже принадна і не дуже висока причина: цієї поезії не друкували якраз тому, що вона добра. Аналізуючи другорядність матеріалу у всіх радянських журналах за останні три роки (а цілого ряду добрих поетів, мов би ніколи не було!), доводиться ствердити прикрий факт: офіційні чинники прямо і не прямо, але дуже наглядно роблять усе можливе, щоб українську культуру тримати на другорядному до російської культури рівні. Як за прекрасних царських великодержавних часів... і благоденствує все, як за (не дуже то любого чиновникам) Шевченка.

Кірова, 4

КІЛЬКА УВАГ ПРО МОВУ, МОВОЗНАВСТВО І «МОВОЗНАВСТВО», ПРО ПЕРЕРУВАНУ НАВПІЛ ДИТИНУ, ПРО ГРАЧІВ НА ФЛЕЙТІ І ЛИЦАРІВ ЄРИЖКИ, ПРО СЕБЕ І СВОЇХ КОЛЕГ І «КОЛЕГ» ТА ІНШІ РЕЧІ

Юрій Шевельов

Десь два роки тому я написав огляд другого річника журналу «Мовознавство», видаваного, як говориться на титульній сторінці, Відділом літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР. Читачі «Сучасности», маю надію, пригадають цей огляд. За винятком небагатьох вартісніших статей, що їх я відзначив, було в тому річнику мало цікавого, і завдання оглядача було мало вдячне. Я не мав наміру повертатися до теми, аж поки щось не зміниться в характері або рівні журналу, що саме тепер кінчив четвертий рік свого життя, — факт сам собою відрадний. Але ніщо не стоїть нерушно, все тече, і зміна сталася і в «Мовознавстві». Варт, отже, сказати кілька слів про цю зміну.

Почалося від останнього числа третього року видання. На титульній сторінці з'явився піднаголовок «Науково-теоретичний журнал». Хоч така характеристика трохи незвична — не знаходжу подібної ні в російських «Вопросах языкознания» ні в західних журналах куди більш наукового і більш теоретичного характеру; хоч вона трохи нагадує того маляра, що намалював був лева, але, що глядачі думали, що це собака, то він підписав під малюнком: «Се лев, а не собака», — проте в конкретних обставинах київського видання наголовок цей означав, слід думати, відмовлення від хронікальності й популяризаторства, від стрибків у шкільну методику. Такі зриви я відзначив у моєму огляді як негативні явища, і дуже добре, що редакція взяла це до уваги і навіть задекларувала це на титульній сторінці, нехай трохи кумедним способом.

Відзначив я в тоді огляданих числах журналу в більшості авторів брак знання або використання західної наукової літератури. І тут є невеличке зрушення в новіших числах: посилянє на західну літературу трохи побільшало. Правда, часто посилення ці випадкові або на праці застарілі, з кричущим оминанням важливого й нового — так і видно, що Київ не дістає чужомовної літератури і більшість київських авторів у ній не орієнтується, — але бодай виявляється добрий намір.

Але справжня безпрецедентна зміна сталася в числі 4 за 1970 рік. Та відкладім обговорення цієї зміни на пізніші сторінки, а спочатку погляньмо на деякі прояви загаль-

ного стану мовознавства — не «Мовознавства» — на Україні. На такому тлі зрозумілішою стане й незвичайна подія 1970 року.

1969 роком датована книжка Галини Їжакевич «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу». Тема ця для Їжакевич не нова, і книжка на цю тему не перша. Але відмінностей супроти попередніх її книжок є дві. Поперше, книжка далеко довша, матеріялу в ній зібрано більше. По-друге, хоч по-старому підкреслюється благотворні, мовляв, російські впливи на українську мову, але більше, ніж досі, виділяється протилежні, українські впливи на мову російську. Хоч авторка цього не формулює, але враження таке, ніби вона хоче підкреслити обопільність впливів (взаємодія — її улюблений термін). Якщо це було завданням, то виконати його не пощастило. Насамперед, матеріял (і це відповідає об'єктивній дійсності) незмірно бідніший у частині про українські впливи, — рівно 30 сторінок з загального числа 300. По-друге, і обсяг і особливо характер наведених українізмів російської мови неупередженому читачеві, що знає про факти поза Радянським Союзом, нагадає, скажім, арабізми у французькій мові або гіндуїзми в англійській. Для запозичень з мови колоніального народу до мови народу-колонізатора характеристична перевага екзотизмів і слів, що позначають назви льокальних явищ, далі експресивних слів і висловів, уживаних у зниженому, простацьки-шорсткому стилі. Мовний матеріял Їжакевич, — звісно, проти її бажання, але кожна мова — чортячо небезпечний свідок історії народу, що даної мови вживає, — обертається проти твердження авторчиного про рівновартність двох мов у СРСР. Але для того, щоб цю обставину помітити й цій небезпеці запобігти, треба бути трохи громадянином усесвіту. Обрії ці закриті для Їжакевич, закриті вони й для редактора її книги Івана Білодіда. Вони обоє не уявляють, який вибуховий матеріял вони зробили здобутком читача.

Але в появі цієї книжки цікавий ще інший аспект. Якщо не казати про підручники, це чи не найдовша розміром праця під маркою Інституту мовознавства. Видано її ошатно. В добрій оправі й на досить доброму папері. Обставини ці красномовні, коли порівняти цю книжку з іншими виданнями цієї таки інституції. Ось, приміром, одна з справді цінних позицій Інституту — книжка Віталія Складенка «Історія акцентуації іменників а-основ української мови», що містить чимало нового й цікавого матеріялу й виявляє вищу від пересічної на Україні обізнаність на літературі предмету, теж видання 1969 року. Папір тут такий, що ледве чи перетриває десять років, обкладинка паперова, зшита книжка так, що її не можна покласти розкрити на столі, береги вузенькі до смішного, приклади з різних мов збиті в один уступ, — мабуть, теж, щоб заощадити папір, щоб робить орієнтацію в матеріялі важкою. Показчиків нема. На книж-

ку явно пошкодовано паперу й втиснуто текст силоміць у скнарий приділ цього дорогоцінного матеріалу. Інші книжки — з тієї ж причини — виходять розтіті навпіл уже в процесі друку. Ось, приміром, видана Інститутом мовознавства: «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. 1582—1588 рр.» (1965). Акти (загалом написані мовою, далекою від живої української мови, і варті видання далеко менше, ніж багато інших текстів того часу, що лежать в архівах, неприступні дослідникові) справді починаються 1582 роком, але потім — без усякого пояснення — уриваються на 1584 році. Лишається тільки здогадуватися, що приділений папір закінчився і книгу обрубали там, де це трапилося. Практикується це одначе не тільки з давно вже мертвими писарями житомирського міського уряду. Йосип Дзендзелівський, живий автор з Ужгороду, взявся розглянути «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (Інститут мовознавства, 1969). У гру входять тут, звичайно, словацька і передусім польська мови. Але раптом, після закінчення розділу про словацькі «паралелі», текст перегинається приміткою: «Розділ „Українсько-польські лексичні паралелі” за браком місця буде опубліковано окремо». Направду, читач видань Інституту мовознавства мусить бути приготований до багатьох несподіванок і не дуже покладатися на титульні сторінки.

Мимоволі згадується біблійна історія про двох жінок, що з них кожна твердила, що саме вона — мати малої дитини. Справжню матір упізнали з того, що вона воліла краще відступити дитину іншій, ніж бачити своє немовля розрубаним надвое. У трохи наївному як на сьогодні перекладі П. Куліша це звучить так: «І повелів цар: Подайте мені меча! Якже принесено меча перед царя, повелів цар: Розітніть живе хлоп'ятко надвое та й дайте сій половину, а тій половину. І каже тоді молодиця, та, що дитина в її була жива, цареві — бо серце її заворушилось з жалю за синком своїм: Благаю тебе, добродію мій, оддай їй живеньку дитинку, не вбивай! А друга промовила: Нехай не буде ні мені, ні тобі, розтинайте! І розсудив цар: Оддайте тій першій живу дитину, не вбивайте! Та її мати». В Інституті мовознавства немовлят розрубують якпопада. Виглядає, що інституція ця — не справжня мати українського мовознавства.

Так от на цьому тлі увага, що нею оточено книжку Іжакевич, справді впадає в око. Але за крашанку писанка. У «Вопросах языкознания» (1970, ч. 6) Іжакевич умістила похвальну рецензію на Білодідів «внесок у теоретичне розроблення проблеми В. І. Ленін і розвиток національних мов народів СРСР». Співавтором рецензентки виступив заступник Білодіда в Інституті мовознавства Цілуйко.

Був такий радянський письменник Іван Микитенко, на еміграції мало відомий. Він почав оповіданнями, що зраджували талант і брак культури, а потім перейшов на позицію офіційного драматурга. Талант усе менше виявлявся, а куль-

тури не більшало. Щороку він продукував п'єсу відповідно до останньої постанови ЦК партії. Про колективізацію — маєш «Диктатуру». Про перевиконання норм виробітку в Донбасі — «Справа честі». Про побудування Дніпрельстану — «Дівчата нашої країни». І так далі. Кількість і характери дійових осіб визначалися тією ж постановою ЦК: правий ухильник — лівий ухильник — свідомий робітник — передова жінка — представник партосередку — представник комсомолу — малосвідомий, але щоразу свідоміший незаможник тощо. Розстріляний у шалі сталінського терору й «реабілітований» після смерті Сталіна, Микитенко — єдиний з тих «реабілітованих», кого справді активно видають. (Загрозливий знак).

Але одну п'єсу Микитенко написав щиро і з проявами похованого і зрештою для тих писань зайвого таланту, ба навіть блиску: «Соло на флейті». Про те, як робиться кар'єру в одній радянській дослідній інституції методом гри на флейті самолюбства і амбіції керівникової. П'єсу написано з нагоди розвінчання Скрипника, отже, теж відповідно до певної ухвали ЦК. Автор напевне вважав себе критим тією постановою. Але виявилось в цьому творі стільки особистого досвіду, і стільки особистої гіркоти, і стільки правди про життя, що вони перелилися через вінця. Замість викрити особу Скрипника і моральний розклад його оточення п'єса вдарила по незчисленних інституціях, по системі. Її знято з репертуару, і можливо це було початком кінця Микитенкового.

Скидається на те, що Їжакевич грає соло на флейті, Чи вона виняток? Обмежуся на одному прикладі. Кажучи про формування української мови, один з авторів «Мовознавства» М. Тарасюк пише: «Такі загальновідомі факти, викладені в глибоко аргументованих працях О. Шахматова, Т. Лер-Сплавінського, Л. Булаховського, Ф. Філіна, І. Білодіда та інших дослідників». Білодід потрапив тут до доброго товариства. Додаймо до цього, що дослідчих праць на тему формування української мови він не публікував. І що друкується це в журналі, який редагує сам Білодід. Гарний інструмент флейта, Фрідріх Великий любив грати на ній, але тут уже це переходить у цілу оркестру! Про автора цих солодких рядків, Тарасюка, далі.

А тим часом готові до друку, але не друкovanі матеріали з українського мовознавства ростуть у справжні гори. Не пішов на варстат атлас говірок української мови, — його перші два томи вже давно готові до друку, як не раз сповіщалося на сторінках радянських видань. Кілька готових словників говірок, як от бойківської, часом цитуються з рукопису, але не видно, щоб була надія на друк. Загальмовано друк поліського атласу Назарової. Дзендзелівський пропхнув два томи свого атласу говірок Закарпаття (але не в серії Інституту мовознавства), але третій затримується роками. Немає

видавничих плянах давно обіцяної п'ятитомової збірки праць Булаховського, хоч деякі з них цілком неприступні. Наприклад, Склярєнко в уже згадуваній праці про наголос іменників жіночого роду посилається на статті Булаховського, вміщені в Збірниках Центральних державних курсів українознавства. Статтів цих Склярєнко явно не читав, і це не його вина. Збірники ЦДКУ заборонені, вилучені, понижені. Тим часом статті Булаховського в них належать до важливих. Серія «Пам'ятки української мови» (не дуже вдало започаткована кількома книжками без покажчиків, що робить їх мало придатними для практичного використання, але все таки конче потрібна для праці над історією української мови) виходить з неймовірно затяжними інтервалами. 1930—32 року Євген Тимченко видав дві книжки історичного словника української мови. Склад дальшої частини був розбитий у друкарні під час постишевського розгрому Української Академії Наук. Збереглися деякі картотеки дальших томів, і на них тепер часом покликаються українські радянські автори. Хоч які ці матеріяли неповні, їх видання колосально прислужилося б мовознавцям. Але про це ніхто не думає. Скільки є невиданого в архіві Потебні!.. Список цей можна вести далі. Дістатися до друку з поважною мовознавчою працею на Україні не набагато легше, ніж відомому верблюдові просмикнутися крізь вушко голки. Не дивно, що деякі автори грають соло на флейті. Інші погоджуються, як Дзендзелівський, на появу своєї книжки, перерізаної по живому м'ясу.

Правда, явище це ширшого характеру, ніж Інститут мовознавства, і не можна винувати в ньому тільки провід цієї установи. Становище в Росії краще, але далеко від задовільного. І там є багато загальмованих видань. Монографії з мовознавства виходять на видавничий варстат у більшій кількості тільки в спеціальних обставинах, що з мовознавством як таким мають мало спільного. Раз це було, коли напівзбожеволілий диктатор Сталін уявив себе прокладачем нових шляхів у лінгвістиці. Це скінчилося з його смертю. Потім, коли дійшла вістка про працю над машинним перекладом в Америці. Побоювання першости Америки спричинило різке піднесення публікацій з теоретичного мовознавства (правда, майже виключно в Росії). І це скінчилося, коли ілюзії розвіялися й стало ясно, що машинний переклад сьогодні практичного значення не має. Тепер чи не єдиним побудником до мовознавчих публікацій лишилися міжнародні славистичні конгреси. На них випадає принести якусь показову продукцію. Але конгреси бувають раз на чотири роки, отже, три роки можна тримати видавничу продукцію на мінімальному рівні.

Працюють репрезентативні наукові інститути з численним апаратом, працівники університетів і педагогічних інститутів мають за обов'язок писати наукові праці, але в обох випадках, якщо йдеться не про статті, а про рукописи

великого розміру, значна частина їх лишається недрукована. Інститути стають осередками рукописних матеріалів, картотек, мал тощо, які приступні тільки на місці, як у середньовічних монастирях. Кількість і різноманітність наукових публікацій, чи то журналів чи то монографій у Росії, а ще більше на Україні не стоїть у жадній пропорції з тим, що маємо, наприклад, хоч би в Польщі або Болгарії. Ба більше, легше видати книжку на мовознавчу славістичну тему в країнах Заходу, хоч там слов'янські мови мають куди менше значення, ніж у країнах, де цими мовами говорять і творять культуру.

Провід Інституту мовознавства можна, отже, винувати не стільки за обмеженість видавничої продукції, скільки за черговість у виборі тих праць, що таки йдуть до друку.

І це приводить нас до згадуваної вже статті Гарасюка про критику «Мовознавства» з-за кордону. Статті, що зветься «Їхні ідеологічні позиції». Вона починається самопохвалою. Все гаразд у маленькій імперії на вулиці Кірова, 4, кажуть нам. Успіхи українського радянського мовознавства величезні й всім відомі. Міжнародні контакти широкі. Воно тишиться визнанням у світі, далеко поза межами УРСР. Наводиться довгий список імен учених, що співпрацюють з Інститутом. (Варт занотувати між іншим, що з-поміж американських учених наводиться, — чи слушно чи неслухно — одним-одне ім'я: Лант з Гарвардського університету).

Одначе це знов тільки соло не флейті. Хто з перелічених чужих науковців опублікував хоч одну працю в виданнях Інституту, хто запросив Інститут до співучасті в своїй праці? Це люди, що або відвідали Інститут під час свого перебування в Києві або звернулися до Інституту в якійнебудь справі з листом. Послухати Ратасюка, то в Києві всі кози в золоті. Я б хотів, щоб він мав рацію. Але сьогоднішній стан легко перевіряється фактами. Є об'єктивні критерії. Спитаймо: скільки чужих авторів друковано на сторінках «Мовознавства»? Відповідь — за чотири роки два поляки. І то це були речі, не написані спеціально для «Мовознавства», а тільки «позичені». Спитаймо: як часто в чужих славістичних журналах, навіть у Росії, навіть у країнах народної демократії, були посилення на матеріяли, зміщені в «Мовознавстві»? Довелося б перегорнути сотні або й тисячі сторінок, щоб знайти хоч якийсь посилення. Не кажу, звичайно, про бібліографічні огляди, де автор з обов'язку цитує все видане, не конче навіть прочитавши цитоване. Це саме посиленнями на такі огляди спекулює Ратасюк.

Навіть російські вчені, коли опрацьовують українську тематику, чомусь не співпрацюють з Інститутом мовознавства. Московська група славістів на чолі з Сергієм Бернштейном zorganizувала експедицію вивчати карпатські говірки. Наслідком був (не дуже вдалий) «Карпатський діалектологічний атлас» у двох випусках (1967). Обійшлося без співпраці

Ратасюка і його колеґ. Інша група московських славістів на чолі з Микитою Толстим виїхала на обстеження Полісся і видала дві збірки статтів і матеріялів, «Полесьє» і «Лексика Полесья» (1968). У збірках є одна (!) стаття співробітника Інституту, Назарової, але експедиція відбулася без формальної участі Інституту.

Ні, на жаль, Русатюк дуже далекий від правди. Престиж Інституту мовознавства і його органу сьогодні стоїть на нулі або нижче нуля. Можна побоюватися, що коли в журналі й далі буде дух Русатюка, ртуть не піде вгору.

Чи можна поліпшити становище? Певно, що так. Чимало тем і проблем у теперішніх обставинах УРСР залишаються закритими для об'єктивного наукового дослідження. Публікаційні можливості ледве чи поширяться. Але в межах наявного все таки можна зробити чимало і навіть можна зробити чесно.

Сенс моїх попередніх оглядів українського мовознавства і «Мовознавства» був саме в тому, щоб звернути увагу на прогалини й перекошення і тим улегшити їх позбутися. Що б нам не казали з Києва чи Москви, наука єдина (знову згадаємо, що справжня мати не дала розрубати свою дитину!), і вона є наукою доти, доки вона не служить пропаганді. Русанюк має рацію, коли закидає впередженість і неухагу до фактів книжці Романа Смаль-Стоцького «Українська мова в советській Україні» (якої справді не варт було перевидавати, — хіба через те, що вона містить багато цитат з радянських видань періоду Постишевщини, тепер майже ніде не приступних. Автор цієї книжки мав куди кращі праці, що далеко більше заслуговують на перевидання в науковій серії, як от «Примітивний словотвір» або «Значення українських прикметників»). Білодідова продукція типу «Розвиток мов соціалістичних націй» політично спрямована в протилежному напрямі, та це не робить її ні на копійку кращою або науковішою. У писаннях такого роду, де керує пристрасть (у випадку Смаль-Стоцького) або пристосуванство (не називаймо імен) для наукової об'єктивности не лишається місця і супротивники наближаються один до одного, як були двома сторонами однієї медалі Сталін і Гітлер.

Біда одначе в тому, що в обставинах неухавного соло на флейті Русадюк утрачає здатність прислухатися до критики. Хто пробував критикувати працю Інституту мовознавства, мусив змінити місце праці. Ті, хто лишився, ходять у шлейках. Голос критики може прийти тільки з-поза меж Русадікових володінь, себто з-за кордону. Але коли такий голос приходить, реакція в малій імперії на Кірова, 4 — одна: заглушити, затюкати, скомпромітувати. У меншому масштабі, — куди меншому, але часи не ті, — імперія ця нагадує ту, що її розбудував був на Артема, 29 Скрипник і що її Микитенко оспівав у своїй п'єсі. Чи треба знов повторювати те, про що я писав у попередньому огляді «Мовознавства», — що, незалежно від мого ставлення до політичної

системи на Україні, бажання поліпшити працю мовознавчого закладу й журналу аж ніяк не спрямоване на повалення політичної системи і цьому поваленню не сприяє (як і не перешкоджає)?

Мушу вибачитися перед читачами: через коректорський недогляд прізвище автора статті, що про неї тут пишу, зазнало перекручень. Ще хвала Богові, що не зроблено з нього Русадіда. Виправляти попереднє вже пізно, але відтепер називаймо його так, як він сам хоче, Тарасюком. Критику Тарасюк уважає за особисту образу і полеміку намагається перенести на особистий ґрунт. Мої «злочини» починаються з того, що я вживав давніше в своїх писаннях двох псевдонімів. Але почнім з того, що я сам розкрив їх — у вступі до книжки Юрія Шереха «Не для дітей». Потім їх тільки два, а не 150 (так!), як було в Леніна. А потім ще сам Тарасюк — псевдонім. Мовознавця такого нема.

Псевдонім, звичайно, допомагає йому мало. Ситуація — як у відомій епіграмі Пушкіна:

Недавно я стихами как-то свистнул
И выдал их без подписи моей;
Журнальный шут о них статейку тиснул,
Без подписи ж пустил ее, злодей.
Но что ж? Ни мне, ни площадному шуту
Не удалось прикрыть своих проказ:
Он по когтям узнал меня в минуту,
Я по ушам узнал его как раз.

Тарасюк закидає мені ще, нібито я вживав, мабуть, «щоб замести сліди», форми прізвища Шевелов. Але я ніколи не вживав такої форми в українських писаннях. Мабуть, він має на увазі англійський запис мого прізвища — Shevelov. Тарасюк, видно, не надто грамотний чужими мовами. Інакше він знав би, що по-англійському нема змоги відтворити пом'якшення приголосних і не можна написати мое прізвище інакше. А втім і назва моєї книжки «A Prehistory of Slavic» перетворилася в нього на «Praehistory of Slavic». Що доводить ще й те, що він книжки ніколи не бачив.

Але покиньмо прізвища, справжні й вигадані, й повернімося до статті Русадіда чи то пак Тарасюка. Полемізувати з нею не мало б сенсу. Побудована вона на засаді: якщо факти не відповідають моїм бажанням (або директивам), тим гірше для фактів. Конгрес української науки й видання книжки Р. Смаль-Стоцького приписані Українській Вільній Академії Наук, тоді як і те і те — здобуток НТШ. Про себе я довідався, що я «головний ідеолог буржуазно-націоналістичного мовознавства», слід сказати, не без здивовання, але ще більше, напевне, здивувався Лев Добрянський, дізнавшись, що я належу до одного з ним угруповання, той са-

мий Добрянський, що з насолодою передрукував був у своєму журналі — органі УККА витяг з погромної рецензії Ланта на мою книжку, рецензії, що, можливо, привела її автора в список тих чужинецьких учених, що радо співпрацюють з Білодідом. Щодко моєї, мовляв, буржуазної ідеології в мовознавстві, то я пригадую, що в тридцятих роках попередник Білодіда в директорському фотелі Інституту мовознавства Наум Каганович, згодом розстріляний, надрукував публічний донос на Булаховського під назвою «Основи буржуазного мовознавства». Тепер портрет Булаховського висить, як кажуть, у Білодідовому кабінеті і, принаймні на словах, визнається Булаховського за визначного вченого.

Фактичні помилки, висловлюючися делікатно, стосуються не тільки до справ закордонних, що їх Тарасюк може не знати. Сліди плутаються не меншою мірою й у справах домашніх. Наводиться, приміром, цитата з Білодіда про «чотиритомний словник Академії Наук», готований у 20—30-их роках «під керівництвом відомого вченого А. Ю. Кримського», хоч відомо, що з цього словника вийшло лише три томи, а четвертий був знищений у друку; і що з трьох виданих томів один був навіть офіційно під редакцією не Кримського, а Сергія Єфремова.

Ця сама метода застосовується в Києві й до справ, зовсім свіжих у пам'яті. Точнісінько Тарасюком стилем була написана стаття В. Русанівського «За чим тужити?», спрямована проти пропозиції Бориса Антоненка-Давидовича відновити в українській абетці літеру *г*. Читач знайде ці статті в «Літературній Україні» з 4 і 28 листопада 1969 р. Антоненко-Давидович пропонував відновити вживання літери *г* в українських словах. У його статті нема й слова про вживання цієї літери в чужомовних словах. Русанівський відкидає потребу мати літеру *г* посиланням на те, що за Правописом 1928 року, щоб правильно вживати цієї літери в певному слові, треба було знати в залозичених словах, з якої мови зроблено позику і коли. Аргумент цей, як бачимо, демагогічний і нічого спільного з пропозицією Антоненка-Давидовича про *г* в своїх словах не має. Але стаття підписана не тільки прізвиськом, а і офіційним титулом автора «заст. голови правописної комісії АН УРСР», зміщена в супроводі редакційної примітки про припинення дискусії, — отже, ніхто не може викрити перекручення. Слово Русанівського — останнє, отже, слушне.

Інші аргументи Русанівського в справі *г* — мала частота вживання й наявність дублетів типу *господар* — *господар* теж не витримують критики. Єдине, що тут важить, це те, що *г* — фонема, фонематичний принцип лежить в основі українського письма — певні відхилення морфофонетичного й історичного характеру до проблеми *г* не стосуються. Якби була навіть одна пара слів, де *г* має розрізнявальну роль — скажімо *грати* — *грати*, *гніт* — *гніт* — цього вистачало б для визнання *г* за фонему, і фонемний характер *г* змушений

визнати й Русанівський. Інші слов'янські мови теж мають фонемами низької частоти й з дублетами, — хоч би словацьке *ǐ*, або сербське *ǐ*, або чеське *ǐ*, але ніхто й на думці не має ці літери з абетки тих мов усувати. Звичайно, замовчана суть дискусії про *ǐ* зовсім не в низькій частоті й дублетах, а в тому, про що Русанівський не згадує, — що *ǐ* нема в російській абетці. Постишев, кому належить заслуга викинення *ǐ*, був одвертіший щодо цього. Перед 1905 роком російський уряд теж забороняв уживати *ǐ*. Це було частиною заборони окремішностей в українській абетці взагалі з накиданням російської, як тоді казали, ерижки. Бувши послідовним, Русанівський мусів би змагати до цього. А втім і на це вже є прецеденти. В тих двох збірках про мову Полісся, що я вже згадував, — поза тим корисних — ерижки вже дотримано в українських матеріалах, правда, з винятком саме для *ǐ*.

Стаття Антоненка-Давидовича про літеру *ǐ* явно викликала тривогу. Питання русифікації української мови не підлягають прилюдній дискусії. Це, власне, характеристичне для останніх років, що заходів у цьому напрямі вживається по-тай, як колись по-тай, уночі, в Харкові знищено пам'ятник Василеві Блакитному: ввечорі стояв, вранці — харків'яни знайшли рівне, старанно забруковане місце. Може пам'ятника й не було?

Так потрактовано в курсі «Сучасна українська літературна мова. Вступ, фонетика» (Інститут мовознавства. Київ 1969) проблему пом'якшення приголосних перед *i*. Через те, що ці уваги пишуться не для фахівців, а для загального читача, слід пояснити, про що мова. За ортоепічними нормами української літературної мови, зформульованими в 20-х роках, передусім у працях Олекси Синявського, приголосні в вимові пом'якшуються перед *i*, за винятком *т*, *д*, *л*, *н*, що стоять перед *i*, яке походить з *о*, а також перед *i* в закінченні називного відмінка множини твердих прикметників. Отже, для прикладу, в словах *тінь*, *ліс*, *дід* вимовляємо *ть*, *ль*, *дь*, а в словах *тік* : *току*, *лій* : *лою*, *ніс* : *носа*, *ясні*, *горді* приголосні *т*, *л*, *н* не м'якшаться. Це розрізнення твердості-м'якості перед *i* відрізняє українську мову від російської, де приголосні м'якшаться перед *i* (в російському письмі *и*) автоматично. У наслідок цього в російській мові вибір *i* чи *и* (в російському письмі *и*, *ы*) цілком залежить від попереднього приголосного, і ці два звуки становлять варіанти однієї фонемі. В українській мові *i* та *и* виступають як дві фонемі, важлива своєрідність української системи голосних.

У новому підручнику фонетики, укладеному Інститутом мовознавства, питання твердої вимови приголосних перед *i* в літературній мові, як і питання про наслідки відкинення такої вимови для фонологічної системи української мови замовчано. Тільки глухо згадано про таку вимову як, мовляв, діалектну (стор. 183, 254), що, мовляв, «зрідка... трапляється і в деяких носіїв літературного мовлення». Це тим більше впадає в око, що принаймні два автори розділів у книжці —

Петро Коструба й Микола Наконечний досі виступали як визнавці розрізнення твердості-м'якості приголосних перед *і* і що в інших випадках книга обговорює різні підходи до того чи того питання в дотеперішній літературі, — але тут жадних посилянн на давніше писання нема. Отже, можна думати, редакція просто тихцем викреслила небажані твердження власних авторів і так само тихцем заступила їх на власні. Тверда вимова приголосних перед *і* має зникнути з української літературної мови, як давніше в Харкові зник пам'ятник Блакитному. Фонологічну систему української літературної мови знівельовано з російською, але нишком, нишком, під загальне мовчання.

Тарасюк, викликаний тепер на дискусію, твердить, що зник твердої вимови зубних приголосних перед *і* шириться і є «справжній факт сучасного українського усного літературного мовлення», а Шевельов заперечує це тому, що він «відірваний від живої української мови» (47). Хай так, але тоді чому така таємниця, чому не зібрати факти, не висвітлити їх докладно, нащо обминати й замовчувати їх, нащо уникати дискусії й видавати натомість приписи? Є поважні підстави сумніватися в правдивості спостережень Тарасюкових, і та конспірація, з якою проблему трактовано, посилює підозру. Майже сто років тому Павло Житецький писав про цей зник у своїм «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876): «Навіть в українському говорі не в усіх місцевостях з однаковою тонкістю чувається ця відмінність: йотація чимдалі більше опановує звук *і* з *ю*, вносячи піднебінний елемент у приголосні, що зустрічаються з цим *і*» (стор. 234). Минуло сторіччя, а тверда вимова все зникає. Чи не занадто довго? Чи не прийняли і Житецький і Тарасюк варіантність, зумовлену впливами різних говірок, а тепер і російської мови, за тенденцію літературної мови? Чи, навпаки, тверда вимова зубних перед *і* не виявляє подивугідної цупкості й опірності? Звуки, що мають фонематичний характер, не так легко й скоро зникають з мов. І навіть якби були часткові прояви знику, чи є завданням мовознавців втручатися в цей процес і гвалтовно накидати літературній мові те, чого вона *можливо* досягне за інших сто років? Читач погодиться, що тактика тут застосована — радше поліційна, ніж наукова.

Та покиньмо правопис і фонологію і повернімось до Русанюка, чи то пак Тарасюка. Полемізувати з ним, отже, не варт, бо на факти він не зважає. Звернення до фактів для закордонного читача не потрібне, бо вони йому відомі, а для читача на Україні... він приречений на ту духову харч, що йому постачає безобличний і безфігурний Тарасюк...

Стільки про «наукові проблеми» в Тарасюковій статті. Але центр ваги цієї статті не в наукових питаннях, а в закидах особистого й біографічного характеру. Тарасюк знає, що в чесній науковій дискусії він програє. Він воліє не полемізувати з думками, а компромітувати немилих йому авто-

рів. Не говорім тут про етичний бік справи. Важливіше те, що це речі науково не цікаві, як не цікаво було б тут розглядати біографії Русанівського чи Білодіда. Порушу тільки двоє питань, бо вони виходять поза межі речей особистих і стосуються до покоління, що до нього я належу і належить Тарасюк. Це питання про освіту тих, кого Тарасюк атакує. І трохи про німецьку окупацію України.

Найбільше місця Тарасюк приділяє двом особам: Олексі Горбачеві й мені. Я не уповноважений говорити в імені Горбача, і я певний, що він сам це чудово зробить, якщо зважатиме за потрібне. Але в питанні нашої освіти хочу забрати слово і маю надію, що він не буде на мене в претенсії.

Більшість праць Горбачевих — з україністики. Україністів поза Україною далеко менше, ніж славістів. Тому Тарасюк, очевидно, вирішив, що ніхто його не впіймає на гарячому, якщо він відкидатиме наукові заслуги, ба навіть наукові кваліфікації Горбача. Відповідно мене названо професором (точніше американським професором, — чи це засіб приниження? чи вияв заздрости?), а Горбача «професором», і підведено під це таку, мовляв, «фактичну» базу: «Серед них (читає: буржуазних мовознавців) є різні люди: і такі, що в довоєнний час училися в солідних українських радянських філологічних закладах, і такі, що вважають себе мовознавцями, очевидно, за браком іншого фаху».

Так трапилося, що я колись мав приємність бути одним з учителів Горбача і, отже, трохи ознайомлений з його попередніми студіями. Серед його вчителів були такі мовознавці, як Ежи Курилович з індогерманістики, Здзіслав Шгібер з проблем фонології й західнослов'янської діалектології, Ян Янув з фонетики й української філології — верховини польського мовознавства. Додаймо до цього з українського боку філологів Сімовича, Свенціцького, Возняка, Колесу та інших. Якщо Тарасюк не вважає це за солідну школу, то я хіба можу сказати, що не заперечував би мати таких учителів.

А тепер про мій «солідний український радянський філологічний заклад». Мої студії припали на час 1928—1931. Це був той божевільний час, коли ламано людську й національну гідність, коли ставлено село на коліна, винищувано тих, хто колись належав до інших партій, здушувано опозицію у власній партії, уніфіковано мислення, висаджувано в повітря церкви, обрубано зв'язки з закордоном. Студії мої були розраховані на чотири роки, але потім виявилось, що «країна потребує кадрів», — ще б пак не потребувала після стількох чисток і арештів, — і випущено нас передчасно, з багатьма курсами не закінченими. Але й перед тим кожного року навчання найменше місяць, а то й більше уривано на всякі «кампанії», як от копання буряків, жнива, «прориви» на фабриках тощо. У самому викладанні нас душили обов'язковими курсами діалектичного матеріалізму, політичної економії, організації виробництва (так, і таке було), історії партії, національного питання і тому подібне без кінця. Порівняль-

ний курс слов'янських мов стиснено до одного семестру (наступний набір студентів уже зовсім не мав цього курсу, що був проголошений буржуазним), так само курс староцерковно-слов'янської мови. Порівняльного курсу індоєвропейських мов взагалі не було. З чужих мов була в нас тільки німецька, і то вельми елементарна. Не вчили нас тоді ні латини, ні греки, ні навіть англійської чи французької мови, ні західно- і південнослов'янських мов, не кажучи вже про конечну для українця румунську мову і конечні для славіста балтицькі мови.

Щоправда, було в мене кілька добрих учителів: Леонид Булаховський, Олександр Білецький, Агапій Шамрай. З українського мовознавства Синявського, що виїхав до Києва, заступали Кость Німчинов і Микола Наконечний, обидва здібні, але ще молоді і не того рівня, що перед тим названі. Але на кінець моїх навчальних років усі вони вже були під нелюдським тиском, усі вони ходили в «буржуазних учених», усі вони боялися вчити на повний голос. Відрив від західної науки (навіпіл дитину, навіпіл!) тоді ще тільки починався, але вже давався взнаки.

Ні, шановний Тарасюче, «солідний радянський заклад» випустив мене цілковитим недоуком, як він випустив більшменш у той самий час Вас (якщо Ви існуєте) і Білодіда. Я зобов'язаний йому дуже мало чим, а ті, хто почали свої студії пізніше, навіть роком пізніше, — ще меншим. Коли я навчився дещо більше, ніж Ви, то цим я зобов'язаний двом обставинам. Поперше, я мав щастя походити з так званої «доброї родини». Моя мати говорила по-німецьки й по-французьки і з дитинства навчала мене цих мов і вимагала, щоб певні дні тижня говорено тільки цими мовами. Подруге, я ще встиг захопити понад рік старої, передреволюційної гімназії, да мене навчили між іншим бодай основ латинської мови. До цього додаймо, що я викручувався з усіх «збиральних кампаній» і використовував цей час на читання (а багато книжок, потім вилучених, тоді були ще приступні).

І все таки, коли я опинився на Заході, я відчув себе неуком, як, без сорома казка, відчуваєте себе Ви на кожному міжнародному з'їзді, в усіх контактах з чужинецькими колегами. На щастя, я опинився в Люнді з його першорядною славістичною бібліотекою, і я провів два з половиною роки в цій бібліотеці, надолужуючи те, чого мене позбавив мій «солідний радянський заклад». Якщо я створив щонебудь корисне для науки, я завдячую це насамперед особистій праці й контактам з західними вченими, починаючи від Василя Сімовича, а потім Макса Фасмера, тільки малою мірою своїй формальній радянській освіті.

Було це давно, від того часу справи дещо покращали в радянських університетах (у роки мого навчання навіть назва університет була відкинена, вступав я до ХІНО, а кінчав заклад з евфонічною назвою ХППО). Але що цим справам далеко до того, щоб бути добрими або просто нормальними, видно з того, що й далі студенти відгороджені від західної на-

уки; і далі їм набивають голови політизованим і політичним мотлохом, ну і, нарешті, чималий відсоток їхніх учителів складають Тарасюк і йому подібні. Власне, трагедія української культури в сімдесятих роках в УРСР корениться в тому, що в провіді культурних закладів стоять недоуки тридцятих років.

Історія моєї освіти — факт біографічний і міг би чекаати на час, коли я писатиму спогади, якщо такий час колинебудь прийде. Однак це і факт з життя покоління і як такий має певний загальніший інтерес. Тому я дозволив собі зупинитися на ньому тут. Такі самі міркування спонукають мене говорити про мою діяльність у Харкові під час німецької окупації. Тарасюка ця діяльність цікавить чи не більше, як що інше. Він повертається до неї двічі. Він двічі згадує, що я співпрацював у харківській «Новій Україні» і «описував... подвиги фашистської воячки і прислужувався їй». Звичайно, ніяких подвигів чи «подвигів» я не описував і описувати не міг з тієї хоч би причини, що на фронті не був і їх не бачив. Не може він навести й фактів прислужництва, бо їх не було. Забуває він сказати кілька речей.

Поперше, все те фактичне, що міститься в цих пасусах його статті спрепароване так, що справляє враження, ніби Тарасюк розкриває світові старанно приховувані таємниці. Навіть Василь Чапленко ввіймався на цю вудочку, кажучи, що Тарасюк використав «агентурні відомості, зібрані через органи державної безпеки». В дійсності всі дані Тарасюкові взяті з моєї ж таки статті мемуарного характеру, надрукованої як вступ до книжки Юрія Шереха «Не для дітей», статті, написаної 1964 року і всім легко приступної. Подруге, він забуває сказати, що в жадному з моїх писань тих жорстоких років нема похвали Гітлерові, нема схвалення німецьких плянів і програм, нема жадного слова проти жидів.

В обставинах суворо цензурованої преси, однаково большевицької чи нацистської, ніколи не можна сказати всієї правди, тільки половину — про ворога цієї системи. Двадцять років Україна мала пресу, цензуровану в одному напрямі. Прихід німців відкрив змогу сказати деякі правди, приховувані радянським режимом. «Нова Україна» була єдиною газетою. Було б вкрай наївно не використати її для слова про хоч би частку правди. Мовою передреволюційних більшовиків (мене ж таки навчано історії партії) це звалося використання можливостей легальної преси.

Через те, що фактичні дані Тарасюкові дуже обмежені, я дозволю собі допомогти йому в його обвинуваченнях, доповнивши їх конкретними даними. Це також може полегшити кому слід дослідну працю в архівах КГБ. (Адже «Нова Україна» не лежить на відкритих полицях міських і сільських бібліотек!) Протягом 1941—42 рр. я опублікував у «Новій Україні» 9 (дев'ять) статтів. Одна була про становище української мови на радянській Україні. Не можна сказати, на жаль, щоб ця стаття втратила свою актуальність: історії про *г* і про твердість приголосних перед *і* доводять це, якщо доводити треба.

Одна стаття була про Гребінчин альманах «Ластівка», одна про Шевченка. Далі були статті про двох письменників, що були заборонені (а один з них, коли не помиляюся, й досі заборонений) в СРСР: Олесья й Черкасенка. Далі була стаття про Потебню як українського вченого. Одна про культуру мови. І нарешті дві з поточного життя Харкова — єдині, де я міг би «описувати подвиги» і т. д., але не описував. Кілька моїх статтів були 1942 року відкинені, бо німецький цензор вимагав пронімецьких матеріалів і рішуче заперечував зміщення суто українських. Після того прийшла вимога, щоб у всіх статтях уживати терміну «жидобольшевицький», а не просто «большевицький», і відтоді моя співпраця з газетою припинилася.

Зроблю ще одну сповідь, теж не нову. Я ставився з пошаною до пересічного німецького вояка і не вважаю цього за помилку або провину. Радянська пропаганда змальовує німецьке військо як зграю злочинців і бандитів. Але непошана до ворога це непошана до себе. Чи велика це честь для мільйонної советської армії витратити чотири роки й зазнати мільйонних утрат у боротьбі з зграєю звичайних горлорізів, до того далеко менше численних? Це правда, що німецькі вояки були зряддям диявольської політики Гітлера, але вони відповідають за неї не більше, ніж радянські за злочинну політику Сталіна. Теофан Прокопович, промовляючи на честь Петра I після полтавського бою казав про розбитих шведів, що ворог буг «силен воістинну і храбр; ніже бо нам прилично есть не ісповідати еже есть істинно: найпаче егда тим самим являється великая побіди нинішньої слава, яко сильний і страшний побіжден єсть». Треба було того нечуваного зубожіння людської душі, того здичавіння, що ширяться в 20 сторіччі, щоб забути про ці прості істини.

Справа тут зрештою не в німецьких вояках. Справа в тому, що Тарасюк і іже з ним можуть перекручувати факти досхочу, бо вони звикли писати для тих, кого до смерти залякано або духово спроституювано. Вони застосовують цю методу до всіх тем, від літери *г* до особи Шевельова, в усіх жанрах, від наукової монографії до політичного доносу. Хай би провід Інституту мовознавства грався в маленьких Джуґашвілі в межах Кірова, 4, якби це загрожувало тільки співробітникам цієї установи, хоч і вони заслуговують на співчуття. Але ті паростки сталінізму, що плекаються в цьому будинку поколінням, вихованим у роки піднесення Сталіна на бога, загрозливі тим, що підтримують русифікацію української мови й русифікацію України, а ще більше тим, що вони компромітують українську науку примітивізмом. Мало з цієї науки йде в світ, але те, що йде, аж надто часто разить дешевиною й кидає чорну тінь на всю українську культуру.

Русанюків опус заслуговує на увагу саме з цього погляду. Випадок справді безпрецедентний: «науково-теоретичний» «журнал» друкує анонімний донос. Елементарна вимога до наукового журналу: він трактує наукову проблематику, а не

політичні переконання, тим менше біографії противників якогось погляду. Якби закон Ньютона відкрив сам Вельзевул, закон цей не втратив би своєї наукової вартості. Якщо Білодід завтра видасть науково значущу працю, — я радо буду серед перших, хто відзначить цей відрадний факт. Донос і наука не мають нічого спільного, вони несполучні. Чи ця істина невідома Тарасюкові й його редакторові Білодідові? Елементарна вимога до наукового журналу: цитати наводяться з точним посиланням на джерело. Добра половина цитат Тарасюкових узята невідомо звідки. Стаття Тарасюкова написана так, що вона виводить автора поза межі наукового світу. І найголовніше те, що *сам Тарасюк знає це*. Тому стаття йде анонімово. Подібно до Тиняновського поручника Кіже, Тарасюк не існує: «персона секретна й фігури не має». Але щоб бути послідовним, редактор мусів би не підписувати цього числа журналу. Він підписав його.

Три роки «Мовознавство» існувало, містячи час від часу чесну наукову статтю між куди більшим числом матеріалів без наукового значення. Нарешті, на четвертому році, журнал спромігся на сенсацію в науковій пресі, хоч і не підкреслив цього досить виразно. Твір Тарасюків надруковано в розділі «Проблеми сучасного життя мови», хоч нічого в цьому творі про сучасне життя мови не говориться. Хіба запропонувати, щоб між розділами «Проблеми сучасного життя мови» і «Історичні студії» запровадити спеціальний розділ: «Доноси»? Тоді внесок «Мовознавства» в наукове життя світу посяде належне місце в історії науки.

На закінчення одна порада і одна подяка. Почнім з поради.

Якби Русанівський і Білодід схотіли — важко повірити — справді вдатися до наукового обговорення своїх позицій щодо «сучасного життя української мови», я міг би запропонувати їм для початку кілька тем з уже порушеної тут тематики, опрацювання яких було б напевне корисніше, ніж студії моїх-не-моїх «ідеологічних позицій»:

у справі літери *г*. Це могла б бути стаття на тлі щонайменше всіх слов'янських мов про фонематичний принцип у письмі й абетці; про трактування в різних абетках і правописах фонем з малою частотою вживання; про ставлення до відтворення на письмі дублетів вимови. Це могла б бути корисна розвідка;

у справі пом'якшення чи нем'якшення приголосних перед *і* в словах типу *стіл, лій, дім* тощо. Тарасюк запевняє нас, що заперечення нем'якшення не змінює системи голосних фонем української мови і не робить цієї системи копією російської. Однак не наводить на це жадного аргументу. І що б його подати розгорнене наукове обговорення проблеми і то саме з фонологічного погляду? Тарасюк твердить, що тверді приголосні в цій позиції справді зникають в українській мові.

Скільки мовців він обстежив, кого саме і як? Що конкретно спостеріг? Соціо-статистична студія була б тут доречна;

у справі русифікації України. Тарасюк заперече її, і хотілося б йому вірити. Але чому б працівникам Інституту мовознавства не виступити з поважною статтею або й книгою, де було б показане, наприклад, як часто і в яких обставинах української мови вживається або не вживається — в крамницях Києва; в установах; у навчальних закладах різних типів; у наукових закладах різних галузей; у музеях; у видавництвах; приватно вдома тощо? Чому б не провести масове обстеження, як ставляться до української мови й її вживання чи невживання представники різних соціальних груп і прошарків? Нещодавно в збірнику на пошану Фрідріха фон Цана була вміщена надзвичайно цікава стаття Райнгольда Олеша про те, як згасла полабська мова, — мова слов'ян у басейні долини Ельби. Сталося це в 18 столітті і пройшло майже не помічене. Надзвичайно скрупульозно Олеш, професор кельнського університету, повизбирував фактичні дані про вимирання полабської мови і науково відтворив процес цього відмирання з винятковою пластичністю. Було б повчально, якби автори «Мовознавства» порівняли дані цієї статті з станом української мови, приміром, у Києві і показали б нам, що становище зовсім відмінне. Або риси відмінності й риси подібності.

Я не закликаю київських мовознавців до відмовлення від «їхніх ідеологічних позицій». Навпаки, я кличу їх до оборони цих позицій. Але методами наукового доказу і чесного оперування фактами. Коли вони це зроблять, якщо це буде переконливо, я буду дуже радий визнати свою поразку, а їхню рацію.

Але для цього їм треба спершу поховати Тарасюка. Так, як за часів Павла I в засніженому Санкт-Петербурзі поховали поручника Кіже, що ніколи не існував. Я дуже раджу творцям Тарасюка перечитати цю повість Тинянова. Вона дозволена в Радянському Союзі і, щоб її прочитати, не треба вдаватися до секретних архівів. Але, якби й цього треба було, хіба це було б проблемою для творців Тарасюка?

Подяка належить Тарасюкові за інформацію радянського читача про закордонне українське мовознавство, інформацію, до якої дістатися радянському читачеві не легко. Читач цей довідається від Тарасюка про те, що тема прасхіднослов'янської мовної єдності, тема заникання деяких особливостей української мови під тиском фактичної двомовності і свідомої політики Інституту мовознавства, тема стану українського мовознавства в двадцятих роках і в пізніші десятиліття — належать до проблематики, опрацьовуваної поза межами УРСР. Подано прізвища чотирьох «зарубіжних» мовознавців — Горбача, Ковальова, Чапленка, мос. З них троє перед війною працювали на Україні. Читач з цього зробить висновок, що українські науковці за кордоном не живуть тіль-

ки з підмітання вулиць, як часом твердить пропаганда. Почує читач про існування Української Вільної Академії Наук і її видання. Довідається про те, що еміграційні мовознавці випередили Київ у праці над граматикою Ужєвича, словником Славинецького. Знайде деякі точки моєї бібліографії.

Це правда, що інформація ця прихована в хмарах лайки й порожніх фраз; що Тарасюк — це впадає в око — намагається зрадити якомога менше інформації; що нерідко він перекручує факти. Але радянський читач уміє читати, уміє пропускати, уміє відрізнити зерно від полови.

Хіба попросити Тарасюка ще передати привіт моїм колишнім студентам на Україні, тим небагатьом, хто пережив лихоліття війни й повоєнних чисток? Рецепти як передавати такий привіт загальновідомі: 90 відсотків сильно емоційних висловів, що нічого не значать; 9 відсотків нібито фактів, але вирваних з контексту, так що вони значать зовсім не те, що вони справді значать; і 1 відсоток справжніх фактів, тих, заради яких читачі переброджують через усю ту словесну порожнечу. О, я певен, що Тарасюк зможе оформити це, як належить, за стандартами, плеканими на Кірова, 4 (назв'їм це культура мови). Зрештою Тарасюк має час. Його теперішня стаття забрала не більше й не менше, як п'ять років (Так! Див. заповідження цієї статі в «Вопросах языкознания», 1965, ч. 3, стор. 147 з приводу мого огляду українського і білоруського мовознавства, вміщеного в *Current Trends in Linguistics*, I, 1964!). Отже, до нової зустрічі, шановний Тарасюче, у 1975 році!

Але може до того часу мовознавство українське і «Мовознавство» стануть науково вартісними не в окремих нечисленних проявах, а в переважній частині своєї продукції? * Тоді ця зустріч стане непотрібною, як непотрібним стане й саме існування Тарасюка. Маймо надію!

* З таких приємних проявів у «Мовознавстві» за 1970 рік можна відзначити статтю Кудрицького про граматику Ужєвича (число 1), Отіна про назву річки Самара (4), Тоцької про ненаголошені алофони голосних фонем, В. Черницького про здрібнілі форми інфіліттива, Карпенко про українсько-молдавські взаємовпливи в топоніміці (5), Непокупного про литуанізми в українських пам'ятках, Марковського про автора драми «Вінець Димитрію» (6) і кілька інших. Але біда українського мовознавства в сучасній УРСР не те, що нема вартих друку праць, а те, що провід не спроможний розрізнити вартісне від невартісного і навіть у працях, вартих друку, не може чи не хоче провести кінцевої редакторської праці, як це помітно і в більшості щойно згаданих статтів.

Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка (II)

Юрій Лавріненко

3. ДИСКУСІЯ ІВАНА ФРАНКА З ЛЕСЕЮ УКРАЇНКОЮ

«Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тієї великої потреби, не віднайде шляху до народу, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою».

Іван Франко, «З кінцем року».
(«Жите і слово», Львів, грудень 1896).

«Одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою. Один „сором“, очевидно, тут небагато допоможе, бо його українці чують ще від часів Шевченка, а спасенія душі досі ще не запобігли. Франко радить нам перш усього не бути „дурнями“ і стати готовою силою не ждучи конституції. Постараємось!»

Леся Українка, «Не так ті вороги, як добрі люди».
(«Жите і слово», Львів, березень 1897).

«Непорозуміння між своїми» — так назвав Франко свою полеміку з Лесею Українкою. А все ж таки передрукував її всю в цілості 13 років пізніше в своїй книжці «Молода Україна» окремим розділом, що йому дав спільний наголовок: «Між своїми (епізод із взаємин між галичанами і українцями 1897 р.)»⁶

Сьогодні з перспективи 73 років мусимо визнати в тій, мовляв Франко, «невеличкій полеміці» тривалі й досі актуальні речі. І насамперед — це турбота, «як зробити Україну

⁶ Подаємо бібліографічну довідку про цю дискусію за чергою виступів:

Іван Франко, З кінцем року («Жите і слово», Львів, грудень 1896, вступна стаття до 6 числа двомісячника, редактованого Франком.

С. Н. Ж. (Леся Українка), Не так ті вороги, як добрі люди («Жите і слово», березень 1897, стор. 244—250).

Іван Франко, Коли не по конях, так хоч по оглоблях («Жите і слово», березень 1897, стор. 4—5). Відповідь на відповідь.

Іван Франко, З новим роком (1897) («Жите і слово», грудень 1897).

Все це Франко передрукував у своїй книжці: «Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди». Львів, 1910, стор. 95—142.

Далі в цьому розділі посилання будуть: «Молода Україна» і «М. У.».

вже тепер політичною силою». На цій думці зійшлися вони обоє, два найбільші уми — письменники і діячі України на переломі 19 і 20 віків. Цікава для нашої сучасності вже саме політична психологічна постава обох дискутантів. Це почуття того моменту чи ланки в довгому ланцюгу історії «відносин прилученої України з Москвою»,⁷ моменту, коли український рух має перейти від оборони і пристосуванства до політичного контрнаступу, і для цього вже негайно приступити до залучення *основних мас населення* України на фронт визвольної політичної боротьби нації, на цьому фронті досі зводила нерівні бої покищо головне сама українська інтелігенція.

Після вирішення трудного «що?» негайно постає найтрудніше «як?», і тут розходження та непорозуміння вже майже неминучі, то більше, що при всій національній соборності Лесі Українки та Івана Франка умови їхнього життя і праці були дуже таки різні (російський поліцейський абсолютизм у східній і австрійська конституція в західній частинах України).

Та не так важили ті різниці, як здорове почуття творчого змагання, охоти помірятись силами і вмінням: хто більше і краще зробить! більше подужає ворога. І, природно, один одному бажають повного успіху і перемоги.

Свою першу статтю «З кінцем року», як про це каже вже сам наголовок, Франко написав, так би мовити, в «календарному» порядку. Це була вступна стаття чи передова до останнього в році числа його журналу «Жите і слово», що нею він хотів на швидку руч попрощати минулий рік, давши йому критичні підсумки. Франко почав із самокритики. Картина минулого року випала в його очах особливо невесела. (А рік був якраз 1896, що в ньому заснувалась у Києві Група УСД, про що Франко, правда, міг і не знати точно).

«Рік 1896, — починав Франко свою статтю, — кінчимо неї дуже то радісно. Не знаю, чи багато мали ми таких років, прикрих та малопродуктивних. Усе наше народне жите по сей і по той бік Збруча хоч не пропало і навіть розвивається потроха, та все таки положе радше на річку під ледом, ніж на вільну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стілько зверхній, посторонній тиск, скільки почуття власної безсильности, власного розладу. Нехай і так, що се переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає, — кожда пора переходова. *Та проте такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо.* Бували часи мертвіші і глу-

⁷ «історія відносин прилученої України з Москвою» — так Леся Українка сформулювала головну тему своєї дослідно-історично-політичної книжки, що над нею працювала пильно понад рік часу (1901—02) для публікації під фірмою Групи УСД. Цю книжку вона закінчила і навіть передала до друку в Галичині через В. Старосольського, про що свідчать лист Лесі до діяча Групи УСД М. В. Кривинюка 13. 11. 1902 і лист В. Старосольського до Кривинюка 25. 12. 1902 («Хронологія», стор. 643 і 649).

хіші, та нинішній час тим власне сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле *назадництво*, погорда до власного народу і його думок та ідеалів, *льокайське прислужництво*, що без сороба пишається в масці політичного *bon sens*-а, політичної практичності, або *бліда безхарактерність*, що мов соняшник до сонця тягнеться до посад і авансів (. . .) Реакція обхопила часть нашої суспільности; зневір'я у власні сили і в силу рідного народу захитало найкращі характери, породило *фантастичні бажання* — дійти до чогось при помочі власне тих, котрих ясно витичена і не раз із цинізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього і були й надалі гноєм, на котрім би міг виростати і пишатися перед світом їх пишноцвіт. А з другого боку, життя народне дійшло до того ступня, де вже не вистачають ані красномовні проповіді, ані голословне береження народних святощів, ані платонічна любов, а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочі і правової оборони, а кінчаючи найвищими вимогами наукової і літературної праці. У всьому цьому ми вже пройшли азбуку і опинилися око в око з *вищими вимогами* більших засобів, подвоєної енергії, *вищого ступня технічного і наукового підготовання*. Безповоротно минула доба „легкобитів”. Написанням одного вірша або навіть одної книжки, виголошенням одної промови, заложенням одної читальні нікого нині не здивуєш і тигулу без безсмертної заслуги не здобудеш. „*Систематична праця на кожнім полі*”, ось що сталося окликом теперішньої доби . . . наші противники ведуть власне таку систематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренції цивілізаційної праці. А, зрозумівши се, ми мусимо сказати: „*Friss, Vogel, oder stirb!*” (клуй, пташе, або вмри!). Або *візьмим усі сили до купи* і силкуймося встоятися в тій конкуренції, або зложім заздалегідь оруже і скажім собі, що ми сміття і січка, добра на пашу для інших, але нездібна зеленіти й нове зерно родити (. . .) Народ тисячами горнеться на всякі віча і збори, підставляє карк під жандармські кольби, слухає промов, хапає книжки й допитується за щораз новими . . . Ся справа певно що радісна та для *підростаючого нашого покоління* вона творить ще одну велику трудність. Вона ставить до його праці, освіти, енергії та характеру без порівняння вищі вимоги, ніж се було досі. Тут треба величезної маси всестороннього значення, величезної праці й енергії, щоб відповісти тим вимогам і встоятися на становищі просвітителя та провідника народного. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого значення і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити якусь одну спеціальність і спокійно та систематично, мов міль, вгризатися в неї; праця над просвітою народа вимагає *цілого чоловіка* з усіма його здібностями, вимагає найрізномоднішого знання, а в додатку й відваги, резолютности, ініціативи і здоров'я *справді воляць-*

кого. А наше рознервоване молоде покоління дуже мало вносить тих ресурсів . . .

«Зневіра в народ і його сили, зневіра в можливість добитися власною силою кращої будучини — ось джерело всіх тих хитань, помилок і апостазій, яких повна наша історія. Із сего джерела поплило *по сей бік Збруча москвофільство*, а потім новоєрство, підправлене новим курсом, а *по той бік Збруча омосковлення*, а потроха також і *безполітичне українофільство*, з одного, і *безнародне народовільство та революційне яacobинство* — з другого боку. Люди або згори зрікалися голосу в найжизненніших справах, або згори признавали, що маси народні не можуть забрати в тих справах голосу і вони самі (*революціонери*) повинні здобути і дати тим масам до рук усю готову благодать . . . Нині ми розуміємо, що перша й головна основа розвою народного — освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням *у кождім напрямі*, отже не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього *політичним і суспільним*. Зробити з тих мас *політичну силу* (а темні маси такою силою не можуть бути) — *ось що головна мета*, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами . . . Скріплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, відновлювати *всі кращі традиції нашої минувшини* і приціплювати до них *усі кращі здобутки загальнолюдської цивілізації*. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така *інтегральна, всестороння праця* зробить нас справді чимось, зробить нас *живою одиницею серед народів*. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. *Треба всего сего, але треба всего на всі боки, щоб ми справді росли органічно*, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості». («Молода Україна», стор. 96—101).

Ця візія *органічного* росту *всією масою* населення на модерну суцільну націю ще до здобуття власної держави, здається, ніби надхнуласть прикладом чехів (за винятком ніби прооченої проблеми місцевої обробної промисловости). Через два десятиліття після написання цитованої Франкової статті ця візія будівництва державної нації в умовах бездержавности в Галичині, здавалося, майже здійснилася . . . Неясними залишилися Франкові поодинокі згадки в цій властиво галицькій панорамі про підросійську частину України; для цієї останньої галицької зразки й рецепти, хоч були і здорові й корисні, — та все ж недостатні й подекуди просто нереальні. Це позначилося зокрема на дальшій статті, присвяченій головне «духовому життю (підросійської) України», як висловився сам Франко. Зреферуємо тепер цю другу частину Франкової статті «З кінцем року», вона то саме й викликала гостру полемічну відповідь Лесі Українки.

Заповівши, що буде писати загально про «теперішнє духове життя України», Франко проте зразу перейшов до критики наддніпрянських (в його термінології — українських) молодих радикалів. Він закинув їм такі хиби:

«перевага інтересу до абстрактних питань над інтересом до конкретних справ». Всякі питання підхоплюються наперед усього з абстрактно-теоретичного боку;

«соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім нерозривно з ним зв'язаного»;

«політична реформа з боку федералізму, що у всякім разі може бути тільки дахом великого будинка, в котрім основою є особиста воля і громадська самоуправа»;

«питання української національності — з боку вищости українського типу над московським або з боку спеціальної інервації, що всякому народові надає окремий характер»... («Молода Україна», стор. 102).

На думку Франка, всі ті теорії «до дійсного життя нічим не торкаються, з насущними його потребами не зв'язані». Але головне, пише Франко, «ся перевага теорії... — ознака глибокого розриву між інтелігенцією і народом і почуття тієї інтелігенції, що вона безсила і нічогосінько не може зробити для влешнення долі того народу. Далі Франко зачепив особисто Леся Українку, не називаючи її імені, але згадуючи, як приклад, її статтю про часопис українських баптистів (штунди): «прочитайте хоч би статтю про штунду в „Життю і слові“, навіть статтю про артілі. Без сумніву статті писані людьми, що люблять свій народ, тішаться його поступом, спочувають його стражданням. Та що з того? У авторів видно все те, та при тим видно також, що всі свої відомості про дані явища в життю народа вони брали з газет або з уст інших людей. Близької, живої знайомости з народом тут не видно, та й статті при всій цікавості фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка особисто знайомого з ділом і з людьми» (стор. 103).⁸

Далі Франко взяв під сумнів поширений погляд про неможливість у підросійських поліцейських умовах доступу для освідомчої праці серед народу: «Неправда сему, буцімто теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізують інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі, під замками...»

Такої героїчної психологічної настанови вимагали трагічні умови політичної визвольної боротьби України. Та в

⁸ Судження, може, дещо упереджене: Леся Українка писала рецензію на «Беседу», часопис баптистів (штундистів) на Україні («Народ», 1895, ч. 5), і вже сам жанр статті зумовлював радше холодні обсервації, ніж особисте тепло. Пізніше в одному листі Леся Українка підкреслила, що вона старається в публіцистичних статтях бути спокійною, а почуття залишає для своїх віршів.

контексті цілої статті Франка вона дещо сумнівна. В нього бо перед цим мова була не про елементарний контакт «між одним чоловіком і другим», а про «систематичну політичну працю» і рух всією «масою» нації. А це без елементарних свобод (чи без революції) неможливе. Немов передбачаючи таке заперечення, Франко вказує «на приклад литовців і латишів, що поставили весь свій розвій на нелегальну дорогу, друкують свої книжки й газети за границею і проте засидують ними кожде своє село в Росії. Адже се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Англії! Невже ж серед української молоді... не знайдеться ніхто, хто б зацікавився сею роботою найближчих сусідів, пройшов у них школу такої роботи і переніс її на український ґрунт?»⁹

Виходячи з своєї галицької максими, Франко ставить під сумнів взагалі наявність у підросійській Україні українських радикалів. «Говорять, що на Україні і загалом у Росії є українські радикали, драгоманівці чи як вони там себе величають. Тяжко сему повірити» (стор. 104). Як полемічно-педагогічний засіб «розбудити», «зачепити», зробити виклик, — це було потрібне. Але об'єктивно беручи, треба визнати факт, що в підросійській частині України вже 20 років діяли молодечі «гуртки політиків», звані ще драгоманівськими, оскільки сам Драгоманов був ідейним лідером цього нелегального, часом добре законспірованого руху і навіть написав для нього програму «Вільна Спілка». Перші дослідження історії тих гуртків почалися щойно в 20 столітті. Франко мав би більшу рацію закинути своїм надніпрянським сучасникам брак зацікавлення тим рухом і писаннями про нього. Що той рух не здійснив своєї мети — створити дійову українську політичну партію, — на це були свої поважні причини. У підросійській частині України історичний процес національного визволення ішов повільніше, мусів шукати своїх неповторних власних шляхів і способів, мав і свої слабості, але це ще не значить, що його не було.

Нарешті, Франко в прагненні поставити максимум вимог до української підросійської молоді, відрізав їй шлях «відкупитись» від діяльності в себе дома допомогою Галичини. Щось подібне справді було, писали головне до галицької преси,

⁹ До блискучого прикладу «надбалтійців» Франко звертався в цій полеміці не раз, але не спинився на глибших причинах такої різниці між визвольними рухами Надбалтики і України. В Надбалтиці не було такої руїни селянства, як на Україні. На Україні безземельне і малоземельне селянство становило приблизно 50%, а в Надбалтиці — тільки півтора відсотка (С. Остапенко, Капіталізм на Україні. «Червоний шлях», 1924, ч. 1—2, стор. 118). Балти історично й актуально мали свою окрему від Росії релігію і церковну організацію (католицьку). Українці — ні; балти мали весь час свою окрему від російської абетки (латинську), українці — ні. І все ж Російській соціал-демократичній робітничій партії (РСДРП) вдалося перехопити і включити в свій дійовий актив багато здібних професійних революціонерів-надбалтійців.

збирали гроші на підтримку галицьких видавництв і інших українських там починань. Франко сам на спілку з Драгомановим будував цю традицію спільних зусиль (створення з Галичини «Українського П'ємонту»). Та на все є свій час. Нова доба на переломі століть вимагала нового в політиці. Франко ставив нові завдання:

«...пробуйте, щоб у вас радикалізм пустив коріння між народом, знявся хоч невеличкою, а громадською, не-кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж дрібні грошеві підмоги, які тепер ви могли б нам доставити, і котрі, замість дійсно поставити нас на ноги, можуть тільки in infinitum (у безконечність) продовжити нашу обопільну мізерію. Бо у вас вона зродить почуття облегшення, що ось, мовляв, ми сповнили свій обов'язок, чи то пак відкупилися від нього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енергію, піддержуючи надію на постороннню поміч» («М. У.», стор. 105).

Далі Франко підкреслив помилковість сполягання підросійських українців на легальні форми боротьби:

«Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського українця, котрий не суміє же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив поза рамки легальности. Сам уряд пхає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тільки, щоб вам було вільно бути легальними? Не бійтеся, уряд добре бачить, де українство могло б бути йому неприємне, і всіма можливими запорами не допускає свідомих українців і української свідомости до народа — а ви будете слати петиції до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по-українськи книжечку народних оповідань, казок або віршів! Невже се змагання — робота і війна гідна духового цвіту великої нації?» («М. У.», стор. 106).

На цьому місці особливо видно те, що було в підтексті статті Франка: його нахил в останніх двох десятках років його життя звільнитися від всевладного впливу Драгоманова. Драгоманов ніколи не фетишизував революції, а в останніх десяти роках свого життя особливо наполягав на легальних формах політичної боротьби, на реформах, про це свідчить його памфлет «Лібералізм і Земство в Росії» (1889). У своїй відповіді на цей закид Франка Леся Українка писала, що тут «Франко вломлюється у відкриті двері», бо в час, як він це писав, частина її товаришів по таємній організації сиділи в тюрмі і ніхто з її товариства петицій до царя не писав («Не так тії вороги, як добрії люди». «Молода Україна», стор. 113).

Застерігаючи наддніпрянську радикальну молодь проти втягання її у всеімперські революційні організації, Франко нагадав, як болуче пропали для України героїчні жертви таких блискучих українців-революціонерів, як Желябов і Кибальчич, що без толку віддали свої сили і життя «за всеросійську революцію». Свою статтю «З кінцем року» Франко закінчив могутнім бездискусійним акордом, що його Леся Укра-

їнка, як це видно було з мотто до цього розділу, звичайно не заперечила, а ствердила і посилила. Подамо цей уступ Франка тепер повністю:

«Сором українській інтелігенції, сором особливо молодшому поколінню, коли воно не відчує тої великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою.

Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до порядку денного і куватиме на нього нові ярма. Бо дурня і в церкві б'ють, а на похиле дерево і кози скачуть» («М. У.», стор. 107—108).

Стаття Франка дійшла до Києва, мабуть, десь наприкінці січня 1897 року. Вона застала тодішню керівну трійку Групи УСД у невідрадному стані. Іван Стешенко і Микола Кривинюк сиділи, як політичні в'язні, в Лук'янівській тюрмі. Хвороба Лесі Українки якраз тоді перейшла в нову, може, найважчу стадію.¹⁰ У таких умовах довелося Лесі писати відповідь і вже в течці до безрезневого числа «Жите і слово» Франко мав Лесину статтю — відповідь: «Не так тії вороги, як добрії люди». Стаття вийшла дещо нервова, без намагання дати суттєву систематизацію проблем, що і в статті Франка «З кінцем року» зринули теж дещо спонтанно і несистемно.

Полемічний запал і роздратованість не перешкодили Лесі Українці в першу чергу визнати Франкові слушність у двох пунктах: 1) критикуючи наддніпрянських радикалів, Франко, — пише Леся Українка, — «зовсім слушно каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити, що їх самих мало» («Молода Україна», стор. 108—109). 2) Леся Українка цілком солідаризується також з кінцевим акордом Франкової статті: «Одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою». І навіть посилює його словами «вже тепер» та бадьорим окликом самозобов'язання: «Постараємось!» («М. У.», стор. 113).

У цих двох моментах наче виявився в Лесі Українки провідницький інстинкт, мужня відповідальність лідера, що не хоче замазувати чи виправдувати слабості свого табору, а чи особисто ухилитись від найтруднішого і від відповідальності.

Та майже по всіх інших пунктах Франкової статті Леся Українка дала гострі застереження.

¹⁰ 18. 1. 1897 Лесина мати писала в листі до Л. М. Драгоманової: «така у нас біда з Лесею. Уложили її на три місяці в постіль. Страждає вона дуже. Лікування дуже мучительне, болісне, та й лежати нудьга. Вона дуже терпляча взагалі й переносить страждання не скаржачись, але й мовчазні її страждання так тяжко бачити, може, ще тяжче. Вона плаче нишком від мене, а я від неї. Не хочеться і писати про це» («Хронологія», стор. 373).

Вона відкинула Франкову тенденцію «ставити в приклад (наддніпрянським) українським радикалам радикалів галицьких, «про яких тількищо перед тим небагато доброго міг сказати і дає далеко неперовірені рецепти спасенія душі і рідного краю . . . не всі заповіді Франка входять в релігію українських (підросійських) радикалів, і не проти всіх вони согрішили».

Брак елементарної політичної свободи в підросійській Україні, пише Леся Українка, — спричинив те, що «українські (наддніпрянські) радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі пропаганду серед селян» («М. У.», стор. 112). Леся Українка вивчала селянство спершу як етнограф, а потім і як політик. Ще в 1893 році вона в поемі «Роберт Брюс» піднесла образ селянства, як тієї революційної сили, що забезпечила визволення Шотландії і вимагала її самостійності. Трудно судити, скільки тут було впливу статті Франка, але вже десь через рік чи півтора після полеміки з ним Група УСД випустила в Києві на гектографі свою брошуру «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства» і тоді ж член Групи УСД М. Меленевський вже провадив практично своєрідну нелегальну організацію під назвою «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» (про це див. у розділі про джерела в цьому нарисі).

Леся Українка, підкреслила своєрідність умов на підросійській частині України, а отже і форм та засобів політичної боротьби. Вона писала: «Коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її „мізок”, аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, а потім вкупі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тільки ми повинні при тому постаратись, щоб здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже щоб політична воля була краєвою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Такої роботи вимагає між іншим і Драгоманівська програма; зазначем се тут через те, що добродій Франко уживає слова драгоманівець і радикал, як ідентичні» («М. У.», стор. 112).

В іншому місці Леся Українка зазначає, що «деякі (наддніпрянські) радикали уважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди». Леся кидає заувагу, що Франко уживає термін народ не в європейському розумінні, а в народницькому — «селяни». («М. У.», стор. 110).

Своєрідно відгукнулася Леся Українка на Франкову заувагу про марність героїчних подвигів і загибелі народо-вольців українського походження Желябова і Кибальчича задля «всеросійської революції». Леся розчленувала їхній шлях на два етапи: перший — ходіння в народ, праця між селянством; другий — боротьба за політичну свободу. Здається, Леся Українка не згідна викидати з української історії

Желябова і Кибальчича тільки тому, що вони переважно були людьми без виразної національної свідомости, українці по крові, були вони українцями і по місцю своєї діяльності, їхній досвід (навіть як негативний) дає науку — що треба і що не треба робити — і як? Леся пише:

«Хоч їх було не менше, ніж радикалів у Галичині... той рух протримався не менше, ніж радикальний рух тримається в Галичині... А що вийшло з їх пропаганди? Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна визволитись виключно при допомозі селянства (...) заставив їх признати, що інтелігенція перше ніж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сего народу. Тоді соціялісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю сво *conditio sine qua* поп можливости корисної роботи в інтересах найбільш пригніченої кляси народа. Така зміна діяльності була конечною еволюцією...» («Молода Україна», стор. 111).

У підтексті Лесиної статті просвічується думка: те, що сьогодні в Галичині буде українську націю (робота з селянством), те в підросійській Україні було б рецидивом уже історично віджилого народництва. Леся Українка, дотримуючись традиції Драгоманова, клала головний наголос на здобутті політичної свободи. Ця проблема така складна, що в дискусії навіть таких двох видатних талантів вона встала як зачарований безконечник: щоб здобути свободу — треба піднести селянство; щоб піднести селянство — треба здобути свободу. Дискусія закінчувалась у час, коли почали з'являтися в підросійській Україні перші симптоми української селянської революції 1902—1907 років. Вона надірвала той фатальний безконечник. Леся Українка своєю акцією Групи УСД хотіла, мабуть, своєчасно включитись у цей новий тоді процес.

На Франків закид, що підросійські українські радикали своїми пожертвами на галицькі справи, чи пак «добродійні цілі», сумами 10 чи 100 рублів наче хотять відкупитися від обов'язку політичної боротьби в себе дома, — Леся Українка відповіла, що це була не «поміч збоку» (у Франка «постороння поміч») і не на «добродійні цілі» (як писав Франко), а на спільну рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні». «Тільки щодо сеї підмоги, — пише Леся Українка, — то знов таки Франкові слід було не називати її „10 чи 100 рублями“, бо Франкові добре відомо, що з сих 10 чи 100 рублів щороку складалось не менше, як півтори-дві тисячі (говорю про одно досить відоме мені джерело помочі з України галицьким радикалам), а в інший рік, то й більше» («Молода Україна», стор. 115).

Таке спростування закиду було потрібне Лесі подвійно: 1) для звітності перед жертводавцями; 2) для підкреслення, що ідею будівництва в Галичині «українського П'ємонту», як

«спільну рідну справу», підхопили ще Драгоманов і сам Франко. Та час не стоїть на місці, ставить нові завдання — отже, з цього боку рація була також і за Франком. Обидва полемісти не допустилися ані розриву, ані спрощення гасла єдності, «соборности». Єдність, але не знеосіблення частин, сполучення, але сил, а не слабостей обох частин. Характерне, що саме «всеімперець» чи «общерос» Павло Тучапський був за просте поширення галицької Української радикальної партії (УРДП) на підросійській території України, не вірив і не мав бажання солідно влучитись у будівництво в Києві власної української політичної сили й організації. Плян Тучапського дав би російській поліції аргумент для ізоляції і знищення членів УРП в підросійській Україні, як агентури «австрійської інтриги», а австро-польській поліції — аргумент для знищення УРП в самій Галичині, як агентури російського імперіалізму. Власне якраз подібну схему обидва загарбники старалися штучно насадити і вдавати.

Проблема, як бачимо, архискладна і архиделікатна. Недарма так хвилювались обидва полемісти. Один з секретів (хоч не єдиний) історичної значимости політичного доробку цієї маленької числом членів і інших засобів Групи УСД — в тому, що Леся Українка відважилася створити її на місці, в Києві, протиставити її великодержавним РСДРП і польським еседам, а при тому не спокуситися «простим злиттям» з готовою у Львові УСДП Галичини й Буковини. Навпаки, полемізувала з лідером УСДП М. Ганкевичем. Правда, знала у всьому цьому міру і особисто подбула про те, щоб преса і видавничі можливості УСДП у Львові стали трибуною Групи УСД. Фактично діяла формально неіснуюча сильна всеукраїнська «соборна» партія, що в ній кожна частина була формально і фактично на власних ногах і з власним умом та проводом.

У цьому можна бачити і значення дискусії Івана Франка з Лесею Українкою, і причини того, що в полеміці з обох боків прорвалися нотки, що могли викликати гнів і хвилювання. Було чого і за що.

Тим більше, що в цю дискусію «між своїми» несподівано втрутилась третя українська сторона. Микола Міхновський, трохи пізніше ініціатор Революційної української партії (РУП), автор програмової брошури РУП «Самостійна Україна» добачив у статті Івана Франка атаку на ненависне йому політично невизнане наддніпрянське «українофільство» і взагалі на всіх, хто не був у його течії. Він передрукував на гектографі і поширив у Києві статтю Франка «З кінцем року». (Таким чином можна припускати, що полеміка Франка з Лесею Українкою прискорила виступ Міхновського і РУП.)

Одержавши статтю-відповідь Лесі Українки, Франко розгнівався. На початку 1897 року Леся Українка писала в листі до Франка: «Мені передано, що Ви хотіли б, аби стаття була взята назад. Не від мене залежить вимагати її друку-

вання, але по власній волі я її не візьму. Всяку полеміку прошу направляти на мене, бо приймаю цілком на себе відповідальність за думки, виражені „по долгу совести и чести”. З правдивим поважанням Н. С. Ж.» (Лист писано не Лесиною рукою. «Хронологія», стор. 373).

Справа затяглася. Про це Леся інформує двох своїх колег по керівництву Групи УСД — М. В. Кривинюка та І. М. Степенка, що обидва тоді сиділи в Лук'янівській тюрмі; 13 квітня 1897 Леся Українка пише в тюрму до М. Кривинюка: «Скажіть Іванові Матвійовичу Степенкові, що звісна йому моя стаття і стаття мого товариша ще не надруковані, що редактор просить мене, щоб я взяла свої слова назад, але я не беру. Які з того будуть наслідки, покищо не знаю. Але наше писання викликало таку бурю, що хоч не показуйся редакторові на очі. Іван Матвійович Вам може се все роз'яснити (далі півтора рядка скреслено)» («Хронологія», стор. 381—82).

3 травня 1897 в листі до М. Кривинюка в Лук'янівську тюрму Леся пише: «З літературою тихо, статті моєї у Франка і досі не чути. Треба буде восени поїхати, нагадати про себе, а то загубляться зв'язки. В літературні заходи тут у Києві я мало вірю, надто тепер. Ще раз скажу, Київ се яма надто після того, як стільки ліпших людей позабирали та порозсилали, то він зовсім мені спротивився» («Хронологія», стор. 388).

Чергове число свого двомісячника «Жите і слово» Франко випустив, не вмістивши в ньому Лесиної статті-відповіді. І аж коли він дістав відмову Лесі забрати статтю назад і мав готову свою другу статтю (відповідь на відповідь) під назвою «Коли не по конях, так хоч по оглоблях», — тоді вмістив поруч обидві статті, Лесину і свою, в березневому числі (1897) «Житя і слова». Друга Франкова стаття в першу чергу уточнювала полемічні деталі, неточність кількох Лесиних цитат із статті Франка, а також і деякі твердження самого Франка.

Франко заперечив: «я не клав галичан за примір українцям», не писав, що наддніпрянські радикали мало роблять, а головне мало хочуть робити («та й звідки я можу знати, чи їх мало чи багато?»); він «Желябову і тов. нічого не закидав, а тільки жалкував, що їх праця вийшла поза рамки нашої національності». На закінчення цих спростовань Франко пише: «сі три спростовання я мусів зробити, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статті „З кінцем року” та частина, де говориться про українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах, що наведені вище, зложена попросту *недобросовісно*.* І ще одно: мої уваги

* Слово «недобросовісно», — мабуть, єдине в усій полеміці, що його Леся Українка просила (хоч не вимагала) забрати назад. Про це вона пише в листі до Франка 7. 12. 1897, загалом скерованому на примирення:

«Даремно гадаєте, що наш публіцистичний контроверс мав такий фатальний вплив на мої відносини до Вас. Я завжди вмiла

про українську інтелігенцію не відносилися до українських радикалів... а до української інтелігенції взагалі» («Молода Україна», стор. 119. Підкреслення всі Франкові).

Решту статті зужив Франко на нищівну критику допису одного київського молодого радикала, що його імені не подає. Цитована Франком частина того допису являє клясичний приклад політичної незрілості, сказати б, сателітського чи й просто рабського наслідування способу думки «всеросійських соціалістів». Для Лесі Українки і групи УСД оці «всеросійські» політичні типи були сіллю в оці, втіленням тієї інерції й незрілості, що їх вони заповзалися перебороти в першу чергу і завернути з «всеросійського» на український шлях. Що Франко вивів на чисту воду таке явище, то лише помагаю виконанню завдань Лесі Українки і Групи УСД. В гострому зударі два полемісти різними способами твердо змагали до тієї самої мети — «зробити Україну вже тепер політичною силою». Зрозуміло, що Леся Українка не бачила потреби формально відповісти на Франкову відповідь. Натомість, як це показує їхнє листування, вони обоє досить скоро й рішуче вжили заходів до повного усунення цього, як писав пізніше Франко, «непорозуміння між своїми».

4. РОЗРИВ З ДРАГОМАНОВИМ... ЗАРАДИ ДРАГОМАНОВА

«Коли ти боронитимеш волю й самостійність
народу твого, ми повік шанувать тебе будем».
Леся Українка, «Роберт-Брюс».

У дискусії Франка і Л. Українки відчувається, як на той час назріла проблема: «Драгоманов! — і що ж далі?»

Франко цілком слушно вважав київських радикалів 1896 року «чимось таким, що ще не вийшло із стадії ферментації» («М. У.», стор. 122). Леся Українка не заперечила цього. Але якби вона писала відповідь на другу Франкову статтю (вона не писала її), то могла б зазначити, що ферментація саме в той час відбувалась і в Києві й у Львові, серед львівських радикалів, в УРП. В одній своїй частині УРП відгалужувала тоді соціал-демократичне крило, що в 1899 році оформилося в окрему с-д партію (УСДП Галичини й Буковини). У другій частині УРП відгалужувала національно-

відрізняти публіцистику від приватних справ. Отже редакція „Літературного Вісника” не зробила помилки, попросивши Вас сповістити мене про заснування свого журналу, бо навряд, чи хто інший з її членів був би мені симпатичніший від Вас.

В нашому контроверсі (prot en finit, — щоб з ним скінчити! — Ю. Л.) — вразило мене особисто тільки слово „недобросовісно”, я навіть хтіла у свій час проти нього протестувати, але той час пройшов мені в таких тяжких фізичних обставинах, що було якось не до протестів навіть. Тепер я думаю, що се й краще, бо слово по слові ми могли б ще й справді посваритись, — ми обоє поети, gens irritabile (дражливий народ — Ю. Л.), як відомо, — я дуже рада, що сього не сталося» («Хронологія», стор. 415).

демократичне крило, що в 1899 році оформилося в Українську націонал-демократичну партію (УНДП), що до неї не без вагань пристав і сам Франко. Леся Українка вже випробовувала шлях Групою УСД. Життя і люди не стояли на місці. Обидва полемісти досконало знали і поважали Драгоманова, але цим вони не звільняли себе від обов'язку шукати дальших шляхів визволення.¹¹ На переломі двох століть, на порозі 20 віку Україна була вже в інших умовах, як за часів покійного Драгоманова. Перед країною історія наче зробила новий виклик: крізь бурі епохи (війни, революції) вибороти собі власну політичну силу і державу, не покладаючися забагато на федерації із сильнішими.

На початках своєї діяльності, в 1877 році, Драгоманов так бачив Україну:

«Наша Україна не має ні свого попівства ні панства, ні купецтва, а має доволі розумне від природи мужицтво».

Ця картина навіть для часів молодости Драгоманова здається однобічною. Парадоксально, що сам Драгоманов був родом і культурою з «панства», яке, до речі, зберігало себе, так що й племінниця Драгоманова Леся Українка, як і весь її рід, батько, мати тощо були «пани». За даними перепису 1897 року на Україні було дітичного дворянства 214 287, — з того записалися українцями 59 322, тобто — 27,7%.¹² Це питання для окремої студії, але складається враження, що Драгоманов не доцінював селянство, не добачаючи його дедалі гострішого внутрішнього розшарування (про це остання мова вже була вище). Цікаве, що і Франко і Леся Українка кожний по-своєму із різних нагод висловили свої поправки

¹¹ Микола Зеров розрізнув два відмінні типи учнів Драгоманова: «одні, як Павлик, цілком zostалися в полоні його яскравої індивідуальності, своїх власних стежок не прокидали, а якщо і різняться між собою, то тільки характером і мірою своєї участі в драгоманівським культурі.

Другі, як Франко, засвоїли собі тільки зерно драгоманівської науки, але зростили його по-своєму, зазнавши інших повивів та впливів, і плід дали свій власний, перейшовши в історію з власними, часом різко окресленими обличчями». До цього другого типу драгоманівців Зеров зараховує поруч із Франком і Лесею Українку. (Микола Зеров, Леся Українка. У книжці «До джерел». Краків—Львів, «Українське в-во», 1943, стор. 152—153).

Див. також першоджерельну статтю, базовану на 34 неопублікованих листах до М. Драгоманова і 9 листах М. Драгоманова до Лесі Українки: Петро Одарченко, Леся Українка і М. П. Драгоманів (До питання впливу М. П. Драгоманова на Лесею Українку). «Леся Українка, Твори», т. III, Нью-Йорк, в-во Тищенко і Вілоус, 1954, стор. 9—52).

¹² Арсен Хоменко, Національний склад людности УРСР. Полтава, 1931, стор. 46. (Державна плянова комісія. Дослідження з поля демографії України. Перепис 17 грудня 1926).

Тут є таблиця соціального складу населення України, складена для українських губерній А. Хоменком на підставі всеімперського перепису населення в 1897 році.

до щойно згаданої помилки Драгоманова. Франко у «Відповіді на відповідь» кинув побіжну, але важучу заувагу:

«Українці вже тепер у многих поглядах стоять ліпше від галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народу живіші традиції козацької волі. От тим то нам здається, що можемо від українців вимагати більше, ніж від галичан...» (М. У.), стор. 126).

Леся Українка зробила поправки Драгоманову щодо негачії українського панства в своїх мистецьких творах «Камінний господар», а спеціально у маленькій поемці «Граф фон Ейнзідель» (особливо останні чотири строфи).

У цьому творі Леся Українка змалювала тип, що був дуже популярний у російському житті і в російській літературі, тип «каючогося дворянина», що своїм комплексом провини перед власним народом приходить до самозаперечення, безконечних вагань і врешті до служби російським різночинцям-революціонерам. Типовий продукт загнивання російського суспільства та дворянства, яке (дворянство) не відіграло як слід своєї будівничої історичної ролі. Молодий граф фон Ейнзідель у творі Лесі Українки в безплідних ваганнях і докорях сумління не спить ночей. Одного разу він зустрівся поглядом віч-на-віч з поглядом давнього предка на фамілійному портреті. Той портрет у творі Лесі репрезентує властиво західноєвропейську (а може, й українську) давню аристократію-лицарство, що була організатором життя, культури й оборони свого народу. Той, радше європейський предок говорить:

Глянь, всі ми — закуті в залізо борці,
Або посивіли в науках ченці,
Ми світочі свого народу.
За нами спокійно жили орачі,
Бо ми боронили і вдень і вночі
Плоху гречкосійську породу.
Лицарські повинності — гірше ярма,
Та скинуть їх прагнеш тепер? та дарма!
У кров переходить лицарство!
Поглянь у свічадо, — чий погляд зорить
З очей твоїх чорних та гострих сю мить?
Чи є ж проти спадку лікарство?
Якби ж ти той спадок в собі поборов, —
На тебе повстане вся предківська кров
І буде змагатись запекло.
З твоїх пориваннів не буде пуття:
Хто так на розпутті прожив все життя,
Не піде ні в рай, ані в пекло...

Коли погляди Драгоманова на «панство» Лесі Українка піддала сумніву з позиції «аристократа», то погляди Драгоманова на селянство вона скритикувала з позицій соціал-демократичних, і то в спеціальній політичній брошурі, виданій під фірмою Групи УСД. Тут читаємо:

«Ідеалом Драгоманова було мужицьке царство з анархічною продукцією, і в цьому міститься як слабкий, так і сильний бік його соціально-економічних поглядів. Сильний бік його той, що як на Україні, так і в Галичині вчення Драгоманова примусило звернути увагу на хліборобську масу, забиту і занедбану історичними умовами, — а слабкий складається з того, що як не варта уваги хліборобська маса, але вона цілком неоднородна. І сумувати про долю селянства взагалі — значить не казати нічого ясного; сучасний класовий принцип соціології вимагає точно вказувати, інтереси якої класи хліборобів бажає відстоювати народолобець, бо тільки при такій умові його симпатії до хліборобів можуть мати якесь реальне значення».¹³

Ревізуючи отак деякі соціально-економічні погляди Драгоманова, брошура УСД високо цінує Драгоманова, як того, хто поставив в українському русі на перше місце політичну боротьбу і хто протиставив «всеросійському» чи пак всеімперському централізмові, в тому числі й спробам централізації (фактично русифікації) революційних рухів, ідею незалежної національної організації — української політичної партії. Своєю брошурою про Драгоманова Група УСД ніби хоче проголосити, що вона, Група УСД, з'явилася саме для здійснення цієї ідеї Драгоманова. Читаємо в брошурі:

«Його (Драгоманова) чесне і розумне перо ніколи не втомилось працювати на користь України, галицький радикальний рух своїм розвитком обов'язаний іменню йому, а стала і постійна заява його про те, що українцям не треба ставати в хвості російських радикальних груп, що вони мусять складати свої національні групи для праці серед рідного народу, має і сучасне велике значення».¹⁴

Коли були писані ці слова і цілу брошуру про Драгоманова — Група УСД перебувала на самім початку своєї організації і праці. Певно, в ній були люди (як от хоча б П. Л. Тучапський), що для них така категорична самостійницька позиція в будівництві партії ще була не самозрозумілою, дискусійною. Треба думати, що в Групі УСД проблему перерішив той, хто взяв на себе обов'язок написати цілу брошуру. Всі дані за те, що цим рішучим автором взялася бути сама Леся Українка. Вона і в пізніших своїх брошурах твердо проводила цей принцип незалежності революційної української організації. Цитоване вище місце з брошури УСД аргументує Драгомановим потребу створення самостійної української соціал-демократичної партії, що про неї Драгоманов виразно не висловлювався. Так стався відхід Драгоманова заради Драгоманова.

¹³ «Михайло Петрович Драгоманов (Український емігрант)». Київ, 1897, на гектографі. Цитату подано в праці Панаса Феденка «Український громадський рух у ХХ столітті», ч. I. Подебради, 1934, стор. 8 (лондонське видання, 1959, стор. 19).

¹⁴ Там само, стор. 20.

Громадськість України в обороні Валентина Мороза

17—18 листопада 1970 відбувся в Івано-Франківському другий суд над українським істориком Валентином Морозом, який 1 вересня 1969 був звільнений після чотирирічного ув'язнення за оборону природних прав українського народу, а 1 червня 1970 знову заарештований. Мороза засудили на 6 років спецтюрми, 3 роки таборів суворого режиму і 5 років заслання. Оборонець Мороза вніс касаційну скаргу до Верховного суду УРСР, який однак вирок затвердив. Напередодні розгляду справи Мороза у Верховному суді громадськість України розгорнула широку акцію на його оборону. Протести проти жорстокого вироку і переслідування української інтелігенції взагалі тривають у всіх країнах поселення української еміграції.

Передруковуємо тут тексти кількох листів українських громадян до Верховного суду УРСР, перед якими подаємо повідомлення про розгляд касаційної скарги у Верховному суді УРСР. Усі документи передруковані з «Українського вісника» ч. 4, за січень 1971, що ходить по руках між населенням УРСР і один примірник дійшов до нас. За даними «Українського вісника», протестні листи і телеграми на оборону Мороза до Верховного суду УРСР вислало 30—40 осіб. — Редакція

ВЕРХОВНИЙ СУД УРСР ЗАТВЕРДИВ ВИРОК НА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

У Верховному суді УРСР у Києві справа Валентина Мороза розглядалася 24 грудня 1970 року. Відомо, що В. Мороз касаційної скарги по суті вироку до Верховного суду не подавав, а тільки протест проти незаконного закритого суду і вимогу ще раз відкрито розглядати справу. Касаційну скаргу по суті подавав адвокат засудженого Коган, вимагаючи звільнення Мороза або хоча б перекваліфікації звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР.

Декількох киян, що прийшли до Верховного суду на слухання касації, до зали не пустили, заявивши, що справа слухається закрито. У коридорі перед початком суду критик

Дзюба, мовознавець З. Франко та лікар М. Плахотнюк звернулися до Прокурора республіки Глуха.

На запитання, чому судили Мороза закритим судом, Прокурор відповів, що на суді розглядалися державні таємниці, а саме: канали, якими Мороз передавав свої статті за кордон, а цього, мовляв, не можна говорити при публіці. Це — свідомо брехня. Мороз нічого не передавав за кордон, на слідстві й на суді про це не йшлося і ніякі «канали» там не досліджувалися. Коли ж лікар Плахотнюк запитав, чому ж у такому разі закритим судом судили у 1966 році його знайомого, студента медінституту Я. Геврича, адже Геврич нічого сам не писав і ні про які канали мова не йшла, прокурор не знайшов, що відповісти. На заяви І. Дзюби, М. Плахотнюка та З. Франко про неймовірну жорстокість вироку Прокурор республіки сказав таке: «А если он меня хочет уничтожить, на горло наступает, то я должен с ним церемониться! У нас для защиты от таких существует аппарат насилия». На це йому відповіли реплікою, що якщо так думати, то за такі безневинні статті, як «Хроніка Опору», треба не те що 14 років давати, а навіть розстрілювати... Прокурор заявив також, що вимагатиме залишити вирок в силі, бо це потрібно для науки іншим. Від слів З. Франко, що громадськість змушена буде звертатися до ООН, прокурор іронічно відмахнувся: звертайтеся, мовляв, на здоров'я...

Прокурор «суверенної» республіки спочатку намагався говорити українською мовою, але це йому було дуже важко, і він перейшов на російську...

Верховний суд залишив вирок Івано-Франківського облсуду без змін. У січні 1971 року Валентина Мороза відправлено етапом у Володимирську в'язницю, де в умовах суворої ізоляції його триматимуть перших шість років.

МІНІСТРОВІ ЮСТИЦІЇ УРСР т. ЗАЙЧУКУ ПРОКУРОРОВІ УРСР т. ГЛУХОВІ

17—18 листопада 1970 року в м. Івано-Франківську обласний суд розглядав справу *Мороза Валентина Яковича*, звинуваченого за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. На цей процес ми були викликані як свідки. Без усяких юридичних підстав, на порушення Конституції СРСР, Конституції УРСР і Кримінально-процесуального кодексу УРСР, судовий розгляд провадився закрито. Нам, як свідкам, голова суду особисто і відповідалні особи з охорони гарантували присутність на зачитанні вироку, в якому могли бути згадані наші прізвища. Зрештою, це наше законне право, передбачене ст. 20 КПК УРСР. Однак, попри наші неодноразові нагадування, нас на зачитання вироку не допущено, хоча водночас повз нас за спеціальними запрошеннями на зачитання вироку проходило багато осіб, з яких деякі навіть не знали, для чого їх запрошено до обласного суду.

Висловлюємо свій категоричний протест проти незаконних дій Івано-Франківського обласного суду.

Залишаємо за собою право звертатися в касаційну інстанцію — Верховний суд УРСР, в Міністерство юстиції УРСР та в Прокуратуру УРСР із аргументованою скаргою у справі незаконності закритого суду над Морозом В. Я. І у зв'язку з цим — вироку.

19/ХІ. 1970

Б. Антоненко-Давидович

І. Дзюба

В. Чорновіл

КИЇВ, ВЕРХОВНОМУ СУДУ УРСР

(Фототелеграма)

Саме напередодні Дня Конституції СРСР і виборів суддів Івано-Франківський нарсуд дозволив собі зігнувати 91 статтю Конституції УРСР (і статті 20, 370, 372 КПК УРСР) про гласність судового розбору, засудивши на закритому судовому процесі історика Валентина Мороза до 14 років позбавлення волі.

Чи то Конституція СРСР перестала бути основним законом для всіх без винятку громадян Радянського Союзу, чи то вже обласні судові інстанції стоять вище всіх записаних законів, оскільки статтю 92 Конституції УРСР* перекреслюють своєю практикою?

Якщо основу Конституції УРСР становлять головні принципи й підвалини соціалізму, то чи не є то не перший і не поодинокий випадок руйнування тих основ та ще й органами, які повинні свято берегти їх?

Бо що ж тоді повинно відрізнити Конституцію СРСР від усіх інших в світі, якщо не послідовний і до кінця витончений демократизм і демократичні права кожного громадянина?

А чи закритий суд над Валентином Морозом, заборона і недопуск міліцією громадян, бажаних побути на судовому процесі, більше цього, заборона і недопуск їх навіть на зачитання вироку говорить про це?

Хіба ж Конституція СРСР відрізнятиметься від буржуазних, якщо те, що в ній «не лише формально фіксуються права громадян, а головний центр ваги переноситься саме на гарантію цих прав, на засоби здійснення цієї гарантії» — отак легко, цинічно і безкарно перекреслюватимуть обласні суди, як це 17—18. ХІ зробив Івано-Франківський облсуд?

Хіба ж це є вияв суті і особливостей соціалістичної демократії, соціалістичної законності і гуманності?

* У статті 92 Конституції УРСР сказано: «Судді незалежні і підкоряються тільки законам».

Якщо і Верховний суд утвердить вирок Івано-Франківського облсуду, то це змусить мене відмовитися від голосування за суддів, які не хочуть чи неспроможні стояти на стороні букви і духу законів.

Ольга Горинь
Львів — 16, Кірова 33/14

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

17—18 листопада 1970 року ми були свідками злісного зловживання владою з боку працівників Івано-Франківського обласного суду та Івано-Франківського КДБ під час процесу над Валентином Морозом. За останній час це нечуваний факт: засудити людину аж на 14 років лише за те, що вона мислить.

Історія знає чимало нелюдських присудів кращим представникам своєї епохи. Але якщо ми сьогодні обурюємося невіглаством світу, що судив на 25 років Кампанеллу, що виганяв за межі рідної країни Данте, що гнав на Сибір Шевченка, то яке ж маємо право в наш ХХ-й гуманний вік мовчати, байдуже спостерегаючи, як вилазять на світ ясний середньовічні тортури?

Під захистом законів і конституційних прав, яке маємо право не обуритися, що за чотири не відомі нікому статті, які радше мали б бути розглянуті не в залі суду на закритому засіданні, а у відкритій аудиторії серед товаришів по перу, людину позбавлено волі в найбрутальніший, найжорстокіший спосіб! Бо як інакше назвати все те, що робилося в Івано-Франківську: закритий процес, озброєна варта вже при вході в приміщення будинку суду, спеціально по телефону запрошені на вирок представники і т. д. Хіба справедливі рішення виносяться під покрывом тайни, ховаючись від людей? Хіба слово прокурора, якщо воно дійсно об'єктивне і справедливе, мусить ховатися за незаконні постанови суду? Звідки і по якому праву стільки зневаги до тих «простих смертних», що добровільно приїхали на суд В. Мороза, яких представники місцевого КДБ називали «ви — ніщо!» Зрештою, не будем питати про право, подумаєм, який вигляд мають деякі представники відповідних органів.

Різні відбуваються суди в наш час. Не боїмося судити при відкритих дверях бандитів, садистів, убивць... Ба, навіть брати деяких на поруки... Але чому, на яких підставах за закриті двері Валентина Мороза? Чи не тому, що скривджена правда стала б раптом поруч з підсудними?

Незабаром на Україні вийдуть твори видатного філософа XII ст. Р. Бекона, якого, лиш за те, що не хотів погодитися з деякими схоластичними поглядами свого часу, засуджено було теж на 14 років. Століття оправдали і винагородили видатного вченого. Але скільки прокльонів, скільки зневаги вилило людство сьогодні на голови тих, що, одягнув-

ши чорні киреї, вважали себе вершителями правди на землі. «Вершители правди», чії кості донині не мають спокою, чії нащадки зреклись їх імені і їх пам'яті — скільки їх було в кожному столітті! І дотепер творить над ними історія свій невблаганний суд.

Валентин Мороз не ламав усталених законів. Але як людина він має людське право: думати. Ви не вершители усіх людських доль і на вас не чорні ряси. Але у ваших руках сьогодні доля людини. І ваша теж. Бо історія не вміє забувати. І щоб нащадки ваші не тікали від вашого імені, палаючи з сорому, хай сповниться біблійна мудрість: «Не осудіть і самі осуджені не будете».

*Ірина Стасів-Калинець
Ігор Калинець*

м. Львів
29 листопада 1970

ЛИСТ ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР м. КИЇВ
від *Мешко Оксани Яківни*,
1905 р. народження.

В Івано-Франківську 17—18/XI—1970 р. відбувся судовий процес над *Валентином Морозом*.

Чоловіка звинуватили в тому, що він виступив зі своїми думками, які його глибоко діткнули з приводу збереження матеріальних, духовних, культурних набутків нації. Коли людина із громадським темпераментом стикається з широким колом питань і їй болять ці питання, то, погодьтесь самі, якби вона їх обминула, то її не можна було б вважати людиною порядною.

Але коли людина їх зачепила, в який би спосіб це не було зроблено, їй відомстили таким нечуванним терміном тюремного ув'язнення — 9 років і 5 років заслання!

По суті, власне суду ж не було — було закрите засідання, після якого навіть не пустили бажуючих, і в тому числі свідків, на прослухання вироку.

Такий суд дає можливість ширитись всяким чуткам, здогадам, в яких залишається головне: чоловіка за одверто висловлені думки позбавили молодості і гарантованого нашою Конституцією права вільно жити і працювати за своїм покликанням.

Важко уявити, як можна такий вирок поєднати з поняттями соціалістичної законності. Але неважко уявити, що коли б він проголошував антикомуністичні ідеї і найавантюристичніші закляки, то його судили б відкритим судом і написали б про це в пресі — на науку легковажним.

Коли б він був людиною непорядною, його можна було б засудити в пресі і це знайшло б загальну підтримку.

В мої роки і з моїм досвідом (несправедливо засуджена в часи культу Сталіна на 10 років табірною режиму, по-

тім реабілітована) можна сказати, що на подібних процесах на чоловіка звалюють чужу вину...

Хтось же винен в тому, що його, молодого спеціаліста — історика, що мав захищати дисертацію і, очевидно, добре читав лекції, бо до нього не було претензій, оголосили злочинцем і дали йому 4 роки ув'язнення.

Звичайно, там він набачився і насильства і неправди. Потім вийшов на волю, але без можливості заробляти собі на хліб, бо роботи йому не дали і через дев'ять місяців за гострі критичні думки йому дали 9 років тюрми.

Це просто не по-людськи. Чи ж не було тут помилки, яку тепер зарівняно жорстокістю?

Я звертаюсь до Верховного суду зі своїми міркуваннями, щоб зважили на них і переглянули справу Валентина Мороза в душі соціалістичної законності і моралі, на якій виховується наша молодь і мусить її поважати.

Київ—86, Верболозна, 16

О. Мешко

ГОЛОВІ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

Від гр. *Драбатої В. П.*

Київ—101, Ломоносова 57, кв. 7.

Мені стало відомо про надмірно суворе покарання молодого історика Валентина Мороза — 9 років таборів суворого режиму і 5 років заслання (всього 14 років).

Я його не знала. Не знаю, за що його судили, бо ж суд був закритий. Я не юрист і не розуміюсь на статтях кримінального кодексу. Але знаю, що, за сучасними радянськими законами, найбільший строк ув'язнення — 15 років.

Якщо він вчинив якийсь страшний злочин, то про це повинні б бути поінформовані широкі кола громадськості. Коли ж причини вироку замовчуються, то складається враження, що маємо справу не з вчинками, а з поглядами та їх вираженням.

В наш час, коли під впливом демократичних сил у всьому світі ширяться гуманістичні тенденції, надмірна суворість покарання людей, погляди яких з тих чи інших причин не співпадають з офіційними, може тільки викликати гнітюче враження, як у очах своїх громадян, так і зарубіжних друзів.

Судочинство, зокрема і у нас, не завжди є непомильним. Про це свідчать хоча б факти з нашого не такого вже й далекого минулого.

Вважаю своїм громадянським обов'язком звернути Вашу увагу на невинувато надмірну суворість цього вироку з метою його пом'якшення.

11 грудня 1970 р.

В. Драбата

17—18 листопада 1970 року я разом із групою осіб із Львова, Івано-Франківська, Києва, Москви була свідком безпрецедентної за жорстокістю і цинізмом судової розправи над істориком і публіцистом Морозом Валентином Яковичем, яка увінчалася 14-річним терміном засудження (6 років спецтюрми, 3 роки таборів, 5 років заслання).

Власне і свідками у повному розумінні цього слова ми не були, бо нас не пущено навіть до вестибюлю будинку суду. На кожного з нас припадало не менше десятка «охоронців» і «спостерігачів» у формі і в цивільному, від яких ми, повноправні радянські громадяни, почули, що ми «ніхто», «свора», що з нами «зроблять, що захочуть» і т. п.

На порушення радянських законів, які гарантують гласність судового розгляду, Валентина Мороза судили в чотирьох порожніх стінах, сховавшись за спинами озброєних військовиків. Нас побоюлися пустити навіть на зачитання вироку. Все це дає підстави вважати суд незаконним і аморальним. Ми всі, присутні під судом, схвалили тому принципову поведінку свідків, які, на знак протесту проти такого суду, відмовилися брати в ньому будь-яку участь.

Мороза засуджено за спробу мати власні переконання, які не влягаються в стандартні рамки. Треба бути дуже злими і тенденційними людьми, щоб побачити «антирадянську пропаганду і агітацію» в Морозових публіцистичних статтях, особливо у тих, які він писав, вийшовши на волю, і які стали причиною його арешту.

Юридична кваліфікація статей Мороза як антирадянських не витримує критики. Слідство і суд не знайшли також жодних доказів розповсюдження особисто Морозом його статей. І тому жорстока кара — це лише хижа помста людей, позбавлених природою чи обставинами життя тих рис, які має Валентин Мороз: людяності, принциповості, внутрішньої порядності і справжнього, а не платного патріотизму.

Прошу Вас, не приєднайтеся до тих, хто вже зганьбив себе нелюдською розправою і про кого ще скаже своє слово історія, як сказала про їх духовних близнюків із часів сталінщини. Скасуйте при розгляді касації вирок Івано-Франківського облсуду як незаконний, аморальний і шкідливий для престижу нашого ладу. Жорстокість не принесе Вам шани від промадськості і душевної рівноваги, вона завжди висітиме важким каменем на Ваших шиях.

Хочеться вірити, що при розгляді справи Мороза Ви проявите себе справедливими і людяними.

м. Львів, вул. Партизанська, 12, пом. 1-а

Стефанія Гулик

ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
В СПРАВІ ЗАСУДЖЕННЯ НА 9 РОКІВ ПОЗБАВЛЕННЯ
ВОЛІ І 5 РОКІВ ЗАСЛАННЯ ІСТОРИКА ВАЛЕНТИНА
МОРОЗА

від священика с. Космач Косівського р-ну
Івано-Франківської обл. *Василя Романюка*

Ми живемо в час великих прискорень і великих контрастів. З одного боку — зростає у світі модерна жорстокість і новітній тоталітаризм, девальвуються цінності, втрачаються традиції і глибшає душевна спустошеність. З іншого — болісне шукання шляхів до Миру, Добра і Справедливості.

І все ж часто зло перемагає: потоптання християнських вартостей, які людство виробляло віками, стає звичним і навіть буденним... Серед таких знецінюваних вартостей, мабуть, на перше місце слід поставити людяність, терпимість, християнське милосердя.

Такі думки прийшли відразу, як тільки стало відомо про неймовірно жорстокий засуд, що його виніс Івано-Франківський обласний суд *Валентині Морозові*. 14 років засудження, з них 6 років спецтюрми і 3 роки таборів особливого режиму, — на таке можна було б засудити хіба убивцю або гвалтівника, — і то з великою гіркотою, з розумінням боргу суспільства за збоченство такого індивіда.

А що зробив *Валентин Мороз*? Принципово і відверто написав кілька статей, перейнятих щирою турботою за духовні набутки нації, за її долю, за людяність і справедливість. Людину, сповнену турботи про народ і про людей, судили за «підриєв ладу». Варто було б задуматися, хто насправді «підриєв» лад — Валентин своїми людяними статтями чи Івано-Франківський облсуд, по-азіатському жорстоким вироком, здатним скомпрометувати будь-який лад.

Я знав Валентина особисто. Знав, як гарну людину, чесну, високоморальну, розумну. І я ніколи не чув з його уст нічого такого, що можна було б назвати злочинним.

Я не юрист, можу й не знати, якими статтями чи параграфами обґрунтовувався вирок Морозові. Але щоб зрозуміти, що цей вирок незаконний навіть юридично, мені досить було дізнатися, що судили Мороза закрито, в чотирьох порожніх стінах, під посиленою охороною і наглядом.

Звертаючися до Вас як до касаційної інстанції, яка скоро переглядатиме справу Мороза, прошу Вас керуватися не тільки юридичними мірками (хоча і їх достатньо, щоб анулювати або зменшити вирок), а насамперед високими принципами людяності і справедливості.

Бо навіть Понтій Пилат, вища інстанція у римській провінції Іудеї, якого важко було запідозрити у надмірній людяності, не хотів приєднати свого імені до чорних злочинів та наклепів фарисеїв на Ісуса Христа і, як каже Святе Письмо, «умив руки».

27. XI. 70 р.

Василь Романюк

XXIV з'їзд КПРС і національне питання

Мирослав Прокоп

З'їзди, на яких ні про що не радять і нічого не вирішують

Американський щоденник «Нью-Йорк Таймс» від 11 квітня назвав XXIV з'їзд КПРС, що відбувся в Москві 30 березня — 9 квітня ц. р., «театром ляльок» і додав, що «ті, хто написав текст і приготував сценічну виставку, запланували показати найбільш нудні збори, що їх можна уявити, — і своєї мети досягнули».

Така оцінка не може нікого дивувати. Від часу, коли Сталін закріпив свою персональну диктатуру на переломі 1920-их і 30-их років, партійні з'їзди КПРС перестали бути форумами для ширшої дискусії та вирішень. З багатьох першоджерел, зокрема з недавніх споминів Хрущова, відоме, що в той час були ліквідовані залишки демократії в партії, а її найвищі керівники скотилися до рівня підніжків диктатора.

Вісімнадцять років від часу смерти Сталіна не принесли корінних змін у принципах правління в Радянському Союзі. Правда, сьогодні вожді КПРС звільнилися, мабуть, від звіриного страху за власне життя, що володів ними в добу сталінського терору. Частинно від такого страху звільнилися також мільйони радянських громадян. Але система олігархії, що автоматично виключає вільну дискусію у вирішенні громадських справ, залишилася без змін.

Нічого дивного, що й партійні з'їзди КПРС та її складових республіканських відділів відбуваються сьогодні, як і в минулому, за згори продиктованою програмою, від якої не має бути відхилень. Коли читати в радянських газетах тексти виступів делегатів на 11-денному з'їзді КПРС, відразу впадає в око разюча, майже сіямська подібність того, що кожний з них говорить. Те саме схвальне «ура» на честь «ленінського Центрального комітету», ті самі запевнення виконати й перевиконати доручені завдання, ті самі погрози на адресу західних імперіялістів та скарги на китайських товаришів (про них, правда, намагалися на XXIV з'їзді говорити якнайменше), ті самі лайки проти «буржуазних націоналістів і ревізіоністів», врешті, ті самі заяви про непорушну «єдність народу і партії».

Режисура цього з'їзду не відрізнялася багато від з'їздів сталінського чи хрущовського періоду також у таких зовнішніх виявах, як оплески чи загалом поведінка аудиторії. Як подає «Правда» від 31 березня ц. р., доповідь гене-

рального секретаря ЦК КПРС Брежнєва дуже часто переривалася «бурхливими, тривалими оплесками», а після того, як він прочитав останнє речення своєї шестигодинної промови, відбулася, за текстом тієї газети, така сцена: «Бурхливі, тривали оплески. Всі встають. У залі вибухає палка овація. Луннають вигуки: „Слава КПРС!“, „Слава радянському народові!“, „Ура!“, „Ленінському ЦК — слава!“» (За часів Сталіна, розентузіязмовані делегати кричали ще: «Великому Сталіну — ура!»). Після доповіді Косигіна слідували також «бурхливі, тривали оплески» і делегати вставали, але ніяка овація не вибухла і жодних вигуків не було. Так принаймні інформують радянські газети. Рівночасно, за їхніми інформаціями, всі інші члени КПРС, що виступали на з'їзді, байдуже чи вони були членами політбюро або ЦК, чи ні, мусіли задовольнитися «тривалими оплесками».

Ясно, що більших емоцій такий з'їзд у делегатів викликати не міг. Нічого дивного, що, як зауважили закордонні кореспонденти, під час виступів деяких, менше важливих промовців частина делегатів спала. Правда, буває, що люди дримають на партійних з'їздах також поза соціалістичним бльоком.

Не сталося несподіванки і при «виборах» керівних органів чи то з'їзду, чи самої партії. У пресі вже були інформації про те, що в найвищому керівництві КПРС залишилися майже виключно ті самі люди. Передо мною є двоє чисел «Правди», одне від 9 квітня 1966, друге від 10 квітня 1971. У першому числі на першій сторінці газети є знятки «обраних» на XXIII з'їзді КПРС у березні-квітні 1966 членів та кандидатів політбюро, секретаріату та голови контрольної комісії, а в другому числі, також на першій сторінці, знятки тих, кого «обрали» на ті пости на XXIV з'їзді. Достойнісінько ті самі обличчя. Тільки в декого більше сивини або рідше волосся на голові, бож люди на п'ять років постаріли. Правда, в 1966 році вождів було 25, а тепер 26. З давніх немає в нових керівних органах одного (А. Рудакова), зате додали двох (К. Катусева і М. Соломенцева). І ще одне: чотирьох, що були досі в кандидатах до політбюро, перевели в члени. Це Ф. Кулаков, Д. Кунаєв, В. Гришин і В. Щербицький. Коли йшлося про такі незначні персональні зміни, то й з'їзду ради них скликати не було потреби.

Та й загалом — з'їзд відбувався безконфліктно. Розуміється, на поверхні. Бо під поверхнею перед з'їздом і, можливо, в кулуарах з'їзду чи на закритих зустрічах окремих делегатів, головне тих, що імперією правлять, дискусії мусіли бути, бож вони знали, що такий лакований з'їзд не відзеркалює дійсності, того, що діється в Радянському Союзі і довкола нього. Коли б в СРСР існувала хоч якась видимість свободи думки чи хоч би умови для вияву звичайної людської пристойності, то один факт, що, як підраховують чужинці, сьогодні в СРСР є сотні тисяч людей, ув'язнених за переконання, мусів би на партійному з'їзді викликати

якщо вже не бурю протестів, то принаймні гарячі дебати. Що вже говорити про підсилення до харчів в'язнів отрути і наркотиків! Або про ганебну агресію в Чехо-Словаччині! Або плянове винищування пам'яток української культури, за яким стоять члени партії, підпорядковані Центральному комітету КПРС. Або ехидна політика русифікації неросійських республік і їх плянова колонізація російськими і русифікованими бюрократами. Одна книжка Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій він розкрив грубе порушення сучасними керівниками КПРС колишніх принципів національної політики цієї ж партії, вимагала від з'їзду ширшої відповіді. Але хто міг Дзюбині факти заперечити? Свого часу була колективна спроба відповіді за підписом якогось Б. Стенчука, — і вийшов з неї фарс.

Правда, про неросійські народи чи, точніше, про національну політику партії на з'їзді зовсім мовчати не могли. Про неї заговорили. Звичайно, в карикатурному вигляді, точніше — в традиційному, великодержавно-шовіністичному дусі. Але той, хто такі виступи чув чи про них відтак читав у пресі, не міг не зробити висновків, що національне питання залишається Ахілловою п'ятою імперії. Його можна задушковувати, лакувати, ставити догори дном, але зняти з порядку дня неможливо.

ЗЛОВІСНЕ «УРА» ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ

Є довгою традицією КПРС те, що проголошення в галузі національної політики партії, які робить генеральний (чи перший) секретар, не тільки віддзеркалюють існуючий курс політики, але також вказують на те, чого в майбутньому можуть сподіватися неросійські народи від керівників імперії. Відоме, що Ленін, який у боротьбі за владу і за збереження цілості імперії геніально виграв національні і соціальні прагнення неросійських народів, робив багато для того, щоб також в умовах радянської влади зберегти прихильність неросіян. Тому, поборюючи їхні прагнення до незалежності, він рівночасно декларував свою ворожість до російського великодержавного шовінізму, до насильної русифікації тощо. Свідченням чого є постанови партійних з'їздів, що відбувалися за його життя.

Таку гнучку тактику зберігав також Сталін формально аж до XVII з'їзду КПРС у 1934 році. Спершій вже раніше на російській шовіністичні елементи в партії, він тоді проголосив «головною небезпекою» для радянського будівництва не, як до того часу, «великодержавний російський шовінізм», а місцевий націоналізм неросіян, головне на Україні. Як відомо, це дало сигнал для безоглядної русифікації різних галузей життя, що йшла тоді поруч з масовим винищуванням української культурної верхівки й інтелігенції. У результаті поняття «великодержавний російський шовінізм»

намагались уживати щораз менше або його реформувати. Таким чином появлявся тільки «великодержавний шовінізм», а вже читач мав додуматися, про кого йдеться. Паралельно наголос почали класти на «зближення народів», як це тепер називають «злиттям націй», отже на теорію, що її декретували на XXII з'їзді в 1961 році, яка викликала сильний опір неросійських народів. Щоб цей опір неутримувати, в постановках КПРС і в інших офіційних виступах, рівночасно говориться про «буйний розквіт» неросійських народів, їх мов, культур тощо.

Таке лявірування в номенклатурі і в офіційних документах віддзеркалює тактику наступу і відступу керівників імперії в національному питанні, при чому одне і друге має служити кінцевій меті культурного, етнічного і мовного «злиття» всіх народів СРСР в одній російській супернації. Проте сам факт лявірування вказує на бажання керівників імперії принаймні на словах не перетягати струни.

Проте на XXIV з'їзді КПРС ця декларативна стриманість і обережність у національній політиці партії була порушена. При цьому порушення це зробив ніхто менший, як сам генеральний секретар ЦК КПРС. У звітній доповіді Брежнев гостро атакував націоналізм, головне у зв'язку з чехо-словацькою весною 1968 року і з протестами проти московської агресії, що їх піднесли різні компартії світу. Він атакував націоналістичні настрої в соціалістичному бльоці і в самому СРСР. Натомість, якщо йдеться про засудження «другої небезпеки», себто колишнього «великодержавного російського шовінізму» чи пізнішого «великодержавного шовінізму», у Брежнева залишився тільки ближче не означений «шовінізм». За газетою «Правда» від 31 березня ц. р. це у нього звучало так:

«Партія і надалі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренности до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмежености і чванливости, хоч і в якій би то було формі, у дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей».

Рівночасно, всупереч досьогочасній практиці останніх з'їздів, Брежнев у звітній доповіді проспівав окремий панегірик на честь російського народу. Це було нове. На попередніх з'їздах це завдання звичайно виконували готові до кожного послуг «малороси» різних національностей. Так, наприклад, перший секретар ЦК компартії Молдавії І. Бодюл говорив на попередньому з'їзді КПРС про «великий російський народ», про те, що «велика російська мова є другою рідною мовою молдаван», перший секретар ЦК КП Білорусії П. Машеров складав тоді окреме «визнання народом великої матушки-Росії», а перший секретар ЦК КП Казахстану Д. Кунаєв дякував за поміч, яку дали Казахстанові «народи всіх братніх республік, а передусім великий російський народ».

Як побачимо далі, подібна «малоросійська парада» відбулася і на XXIV з'їзді КПРС, але «температура» була вища і поклони «старшому братові» нижчі. Причина зовсім ясна. Раз це зробив генеральний секретар, то треба було до нього припасовуватися. А Брежнев, за текстом «Правди» від 31 березня, сказав таке:

«В утворенні і зміцненні цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму, відіграли свою роллю всі нації і народності нашої країни, а насамперед великий російський народ. (Оплески). Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому щирю повагу всіх народів нашої соціалістичної батьківщини». (Тривалі оплески).

Варто відзначити, що на попередньому з'їзді КПРС у 1966 році Брежнев у тодішній звітній доповіді, величав не російський, а «радянський народ». Тоді він говорив:

«Дозвольте від імені з'їзду, який уособлює всю нашу комуністичну партію, звернутися до радянського народу і палко подякувати йому за велике довір'я і підтримку, за його працю, за розум, сміливість, наполегливість і відвагу в боротьбі за справу Леніна, за справу партії!» («Правда», 30 березня 1966).

Брежневське «ура» на честь російського народу в 1971 році дало сигнал для хору «малоросійських» пануг, що відразу вирішили підхопити пісню генерального секретаря. Перший секретар ЦК КП Вірменії А. Кочинян говорив про те, що «в розвитку радянської культури неocenенна роля культури великого російського народу, його мови, мистецтва і літератури», і ляяв «буржуазних ідеологів, що хочуть підірвати єдність і дружбу радянських народів» («Правда», 2 квітня 1971), а перший секретар ЦК КП Азербайджану Г. Алієв дякував за допомогу його країні «радянських народів у провіді з нашим старшим братом — великим російським народом» (там таки). Як Алієв, про «взаємодопомогу народів нашої країни, і передусім великого російського народу», говорив перший секретар ЦК КП Казахстану Д. Кунаєв («Правда», 1 квітня 1971).

Найдалі у наслідуванні Брежнева і часто далі, ніж він, пішли на XXIV з'їзді делегати Кіргізії й Узбекистану. Перший секретар ЦК КП Кіргізії Т. Усубалієв говорив м. ін. таке:

«Наша багатонаціональна радянська держзва це найвеличніший зразок співдружності народів. Тут ми з особливою вдячністю відзначаємо ролю великого російського народу, його героїчної робітничої класи — справжнього носія соціалістичного інтернаціоналізму і братерства народів. (Оплески). Глибокий інтернаціоналізм, великий талант, світлий ум, щедре серце, безкорислива і постійна готовість до самопожертви і великодушність — усі ці чудові прикмети російського народу завсювали йому повагу всіх радянських народів, у тому числі також кіргізького народу. (Оплески).

Дружба з російським народом була завжди, е і буде основою братерської дружності всіх народів нашої країни». (Оплески). («Правда», 4 квітня 1971).

Перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш. Рашидов не тільки величав росіян, але також сказав дещо про ту ціну, яку платять неросійські народи за дружбу з Росією. Ось його слова:

«Російський народ — старший брат і вірний друг всіх радянських народів. Він заслужено придбав їх гарячу любов і найглибшу повагу. Народи нашої країни назавжди злились у священному союзі з російським народом. І немає сили, яка могла б захитати цей союз. Він вічний і непорушний. Він удесятеро збільшує сили нашого народу в будівництві комунізму. Переконливим свідченням вірності радянських народів цьому союзові, їх любові і пошани до свого старшого брата є величезна тяга людей всіх національностей до вивчення російської мови. Російська мова є випробуваним засобом міжнаціонального спілкування і співпраці, вона стала другою рідною мовою всіх народів СРСР. Російська мова це могутній прискорювач процесу зближення націй. Російська мова — це знамено дружби і братерства народів». (Оплески). («Правда», 2 квітня 1971).

Варто відзначити, що у цій тираді підлабузництва і плазунства не взяли участі промовці з інших неросійських республік, у тому числі і з України. Вони обмежувалися величанням дружби народів і часто атаками на «буржуазних націоналістів», головне за кордоном.

ЗАПАМОРОЧЕННЯ ВІД УСПІХІВ ЧИ СТРАХ ЗА ДОЛЮ ІМПЕРІЇ?

Перед читачем звітів з XXIV з'їзду КПРС постає питання: чому такий спалах російських шовіністичних настроїв? Чому кидання з трибуни найвищого партійного си-недріону гасел, що можуть ще вище піднести температуру і так розпаленого на всіх просторах імперії великодержавного шовінізму і тим самим посилити наявні серед неросійських народів почуття кривди, образи, гніву, обурення чи навіть ненависти? Невже усе в Радянському Союзі і довкола нього так гаразд, що можна дозволити собі на таку провокацію у ставленні до неросіян? І рівночасно: чи неросійські народи такі слабкі, що можна, затиснувши кулака на їхній шиї, відверто казати, що вибору перед ними немає, бо, за рецептою Рашидова, їхня «друга рідна мова» прискорить їхню національну смерть? Або, може, навпаки, в Радянському Союзі і довкола нього, зокрема в т. зв. народних демократіях, так зростають антимосковські настрої, а «китайські товариші» завжди спроможні на різні «провокації», що для того, щоб втримати імперію, треба спиратися на найбільш в оцінці Кремлю надійну силу, тобто на найбільш

шовіністичні й обскурантські елементи з-поміж росіян і на неросійських ренегатів і до їхніх апетитів апелювати на партійному з'їзді?

Якщо б шлося тільки про виступи людей типу Усубалієва чи Рашидова, то їх можна б пояснити як традиційну при таких нагодах обрядовість. Уже було згадано, що подібне «алілуя» російському народові відспівали майже ті самі люди на попередньому з'їзді КПРС. Проте і тут є деякі різниці. Наприклад, перший секретар ЦК КП Молдавії І. Бодюл, який тоді найбільше плазував перед росіянами, запевняв, що «велика російська мова є другою рідною мовою молдаванів» («Правда», 3 квітня 1966). На цьому ж з'їзді, Кунаєв зробив російську мову «другою рідною» вже для усіх народів СРСР.

Але як традиційну обрядовість не можна пояснити промову Брежнєва. Це неможливе зокрема тому, що вона нагадує відомий історичний тост, що його підніс Сталін на честь російського народу 24 травня 1945 на прийнятті генералів червоної армії, отже після закінчення війни в Європі. Тоді він м. ін. говорив: «Я підношу тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я підношу тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він керівний народ, але й тому, що він має ясний розум, стійкий характер і терпіння» («Правда», 25 травня 1945). Але ті слова були проголошені у виняткових умовах, після того, як розбурханий від половини 1930-их років російський шовінізм досягнув свого апогею у перемозі над гітлерівською Німеччиною. Тост Сталіна дав, як відомо, сигнал для прямої шовіністичної дурійки, яка охопила весь Радянський Союз, також зрештою російську еміграцію, сліди чого можна знайти в численних документах наступних років.

Друга така хвиля була пов'язана з постановами XXII з'їзду КПРС у 1961 році, на якому декретували т. зв. політику злиття націй. Після упадку Хрущова в 1964 році не було помітніших спроб виходити поза межі згаданого вище декларативного лявірування КПРС у національній політиці. Чому сталося це тепер і чим пояснити згаданий виступ Брежнєва?

ПІДСУМКИ ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ І РЕЗУЛЬТАТИ РУСИФІКАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Перша можливість така, що в Кремлі сподіваються, що тепер є добра нагода відкрито почати нову хвилю наступу. В основі такого пляну мусила б лежати теорія сили режиму і слабости неросійських народів, а ця теорія могла б спиратися і на дані останнього перепису населення СРСР, включно з частинними даними про національний склад, що були недавно проголошені в пресі («Правда», 17 квітня 1971).

Перепис населення у січні 1970 показує, що хоч у порівнянні з 1959 роком, коли відбувся попередній перепис, росіяни мають дещо менший відсотковий уділ серед усього населення СРСР (у 1959 — 54,7%, у 1970 — 53,3%), їх питома вага і значення в СРСР не змаліли, а зросли. Насамперед треба відзначити, що відсоткове зменшення росіян пояснюється дуже сильним природним приростом за останні 11 років у таких народів, як киргизи, туркмени, таджики, узбеки (50 або понад 50%) та казахи, азербайджанці, молдавани, народи Дагестану (30—49%). За цей час усе населення СРСР зросло з 208,8 до 241,7 млн, отже на 15,5%, у тому числі росіян з 114,1 до 129,0 млн, отже на 13,1%. Але друга по росіянам нація — українці мають відсоток зростання багато нижчий: тільки 9,5%, або з 37,2 млн у 1959 ми зросли в Радянському Союзі до 40,7 млн. Третя слов'янська нація, білоруси, зросла на 14,0%. Менший від нас приріст населення за згаданих 11 років виявляють тільки лотиші (2,0%) і естонці (1,5%). Натомість втрати мають євреї на 5,2% і поляки на 19,2%.

Зростання питомої ваги росіян видно з того, що, крім 129,0 млн, які записали себе в переписі росіянами, є ще 13,0 млн неросіян, які заявили, що їхньою рідною мовою є російська, отже разом число фактичних росіян зросло до майже 141,8 млн. Це творить 58,7% населення СРСР. Серед тих неросіян, які записали російську мову як рідну, є чимало українців. Не проголошено ще відповідних даних по республіках, але в цілому Радянському Союзі із усіх 40,7 млн українців 85,7% заявили, що їхньою рідною мовою є українська. У 1959 році таких українців було 87,7%; отже, за 11 років ми втратили 2 відсотки. Таким чином, треба прийняти, що сьогодні 5,8 млн українців в СРСР вважає рідною мовою іншу, не українську. У 1959 році таких українців було 4,5 млн. Ясно, що величезна більшість з них рідною вважає російську мову. (У 1959 році інші мови, як рідні, подали в СРСР тільки 31,2 тис. українців).

Крім українців, зросло число неросіян, що вважають за рідну російську мову, головне серед таких народів, як білоруси, татари, німці і євреї. Натомість утримали стан посідання за останні 11 років або збільшили відсотково число людей, які вважають рідною мову свого народу, такі народи СРСР, як вірмени, азербайджанці, узбеки, таджики, литовці, лотиші, киргизи. Проте, в їхніх республіках число росіян високе, в деяких дуже високе. Правда, в більшості з них у відсотковому відношенні число росіян менше, ніж у 1959 році, але це є результат сильного природного приросту азійських народів. Отож, у поодиноких республіках росіяни творили в 1970 році такий відсоток населення (у дужках відсоток росіян у 1959): Білорусія — 10,4 (8,2), Узбекистан — 12,5 (13,5), Казахстан — 42,8 (43,2), Грузія — 8,5 (10,1), Азербайджан — 10,0 (13,6), Литва — 8,6 (8,5), Молдавія — 11,6 (10,2), Латвія — 29,8 (26,6), Киргизія — 29,2 (30,2), Таджикия — 11,9

(13,3), Вірменія — 2,7 (3,2), Туркменія — 14,5 (17,3), Естонія — 24,7 (20,1).

Особливо зросло число росіян на Україні. У 1959 році їх було 7,0 млн, нешто 16,9% населення, а в 1970 їх було вже аж 9,1 млн, або 19,4%. Це означає зростання за 11 років на 28,6%. Це дали значить, що сьогодні в УРСР, де українців є 35,2 млн, на кожних чотири українці припадає один росіянин. Коли будуть проголошені дані про рідну мову в республіках, тоді це становище буде ще гірше, бо якась частина українців в УРСР подала як рідну мову російську. У 1959 році, коли українців в УРСР було 32,1 млн, 2,0 млн з них назвали рідною російську мову.

Якщо йдеться про пояснення сильного збільшення числа росіян на Україні за останні 11 років, та ясно, що воно не походить з самого природного приросту російської меншости на Україні, бо порівняно російський природний приріст не є великий. Тому це явище можна вияснити тільки сильним припливом російських бюрократів на Україну і асиміляцією частини українців, що записуються росіянами. Подібне треба сказати про Білорусію, Прибалтику, головне про Латвію і Естонію. Кількість росіян зросла також в азійських республіках, але там, як сказано, цей приріст зрівноважується величезною біологічною силою тамошніх народів, чого немає, наприклад, на Україні. А Україна для керівників імперії найважливіша і, додаймо, найбільш небезпечна, тому й тиск на неї найсильніший.

Шовіністичний дурман, який змушує на з'їзді КПРС славословити росіян і тим самим ображати неросійські народи, може годуватися ще чимось іншим, не тільки зростанням числа російських бюрократів, що їх висилають на Україну і в інші республіки. Я маю на думці процес русифікації сучасної технічної інтелігенції СРСР, і то всіх неросійських народів. Точні науки, як відомо, належать до найбільш зрусифікованих дисциплін у Радянському Союзі. На ділі в неросійських республіках студенти тих наук змушені вчитися з російських підручників і слухати виклади російською мовою. Коли вони стають на роботу, не тільки в Росії, куди їх часто висилають, але також на Україні, вони в більшості далі користуються російською термінологією, слідом за чим російська мова дістається в їхнє товариське, а то й родинне життя. Сюди приходять ще ведене російською мовою усе партійне і державне діловодство, централізована економіка, що часто пов'язує господарські установи на Україні прямо з міністерствами в Москві, також централізована система наукових дослідів і частинно шкільництва, далі радянська армія, як інструмент русифікації призовників, вкінці, роля преси, радіо, телевізії, літератури і мистецтва в поширенні російського слова і змісту, часто коштом української мови.

У таких умовах калькуляція пляновиків єдності імперії може бути дуже проста: сама, мовляв, природа доби зліквідує не тільки осоружне марево націоналізму чи, боронь

Боже, сепаратизму, але навіть етнічної, культурної і мовної окремішності неросійських народів і приведе до їх, як каже згадуваний вище Рашидов, «злиття у священному союзі з російським народом».

Пляни справді головокружні. Але все ж таки їх укладають без господаря. Такі пляни — це типовий продукт запаморочення від успіхів, і він породжується в атмосфері емоцій та перебільшених сподівань. Відомо, що всякий імперіалізм, шовінізм, почуття якоїсь особливої місії чи то нації, чи то одиниці — це комплекси в першу чергу емоційної сфери людини чи цілих людських спільнот. У полоні таких емоцій Гітлер мріяв про тисячолітній райх і в ім'я цього готовий був винищити цілі людські раси. Сталін також будував нову епоху в історії людства, звичайно, для щастя цього ж людства і в ім'я цієї мети нищив спочатку окремі класи, а відтак цілі нації. Сьогодні звеличники уніфікованої російської імперії також готові такій химері підпорядкувати життя, духовність, культуру і взагалі індивідуальність десятка народів. Але чи це реальне?

ТИСК, ЩО ОЗЛОБЛЮЄ І ПОРОДЖУЄ ОПП

Коли в 1917 році Тимчасовий уряд відмовлявся погодитися на вимоги Української Центральної Ради, Ленін, який краще бачив вагу національного питання в імперії, писав на адресу Петербургу: «Поступіться українцям — це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не втримаєш, а тільки озлобиш» («Ленін про Україну», ч. II, Київ 1969, стор. 22—23). У той час він також писав, що «своєю великодержавною націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює ті самі „сепаратистські” прагнення, проти яких Керенські і Львови хочуть боротися» (там таки, стор. 17—18).

Коли Ленін писав ці слова, український народ був у великій кількості неграмотний, з дуже тонкою верствою інтелігенції, але в оцінці його потенцій Ленін не помилився. Чого ж тоді сподіватися сьогоднішні керівники імперії від України й інших розвинених націй? Зайве пригадувати долю інших імперій минулого, чи хоч би зовсім недавніх часів, щоб переконати, що політика КІРС, спрямована на поспішне перетворення неросійських народів СРСР на росіян, — це ніщо інше як химера. Знищити розвинені нації в нашу добу можна хіба масовою фізичною ліквідацією. Але це власне пробували робити і Гітлер і Сталін, але воно не вийшло. Виселені Сталіном з їх рідних земель чеченці й інгуші виявили в останньому переписі населення велику динаміку зростання. Серйозні втрати мають за останнє одинадцятиріччя євреї. Але втрати в числі, себто певної частини єврейського населення СРСР, супроводжуються імпонуючим вибухом патріотичних почувань широких кіл цього народу

не тільки в СРСР, але також і в цілому світі. Хто сумнівається в тому, що сьогодні націоналізм є могутньою рушійною силою цієї нації?

А українці? Безперечно, наші втрати, за даними перепису, є серйозні, і вони можуть проковувати переможні вигук великодержавних ультра. Легковажити ці факти було б легкодушно. (Звичайно, не всі дані радянської статистики, що є інструментом політики, мусять бути точні. Проте не треба забувати, що основні дані про кількість українців у переписі 1959 року підтвердили попередні дослідження Володимира Кубійовича, за винятком хіба тенденційно применшеного, на думку українського вченого, числа українців у Російській федерації). Але й такі болючі факти треба бачити не статично і відірвано від інших умов і факторів, але в певній перспективі і на тлі тенденцій комплексного розвитку різних сил на Україні і поза нею. Понад 9 мільйонів росіян на Україні — це реальність, але такою ж реальністю є і сучасна динаміка українського народу, його фактичні і потенційні сили. Їх Росія не зможе знищити навіть тоді, коли за наступне десятиріччя їй вдасться ще більше росіян поселити на Україні, бо як показали 60-і роки, ті сили є в наступі.

У відомому есеї «Серед снігів», що поширюється на Україні і недавно став відомий за кордоном (авторство його приписують Валентині Морозові), розповідається про дискусію між засудженим на 15 років ув'язнення Левком Лук'яненком і єговістом. Єговіст запитав Лук'яненка, чи він впевнений, що його Україна вічна. Лук'яненко відповів: «Ні, не впевнений, бо в таких речах ніхто не може мати певности». З цього єговіст зробив висновок, що, мовляв, Лук'яненко не знає, за що бореться. На це Лук'яненко сказав: «Колі б я був єдиним українцем на світі — я й тоді боровся б за Україну» («Сучасність», ч. 3, березень 1971, стор. 70).

Очевидно, українська нація не складається з самих людей типу Лук'яненка, але не всі в ній тільки Білодіди чи Скаби. Як згадано вище, українська професійна інтелігенція природничих, зрештою, також суспільних галузей є об'єктом дуже міцного русифікаційного тиску, але рівночасно є численні дані на те, що ця освічена верства народу має відкриті очі на упривілейоване становище російських бюрократів, на щоденну зневагу до українських культурних і духових цінностей, від мови й історії починаючи. Можна закинути, що ті люди не обурюються, не протестують, що на їхньому обличчі є маска і що часто за нею криється не патріотизм, а звичайне пристосуванство і холуйство. Це виправдано мусить дратувати не одного українського патріота на батьківщині і на еміграції.

Але рівночасно є багато доказів на те, що якраз серед тієї української інтелігенції поширена українська література, що вона впродовж днів, а деколи й годин дослівно розхоплює кращі історичні, літературні, мистецькі і наукові публікації, що концерти українських пісень знаходять серед

неї великих ентузіастів, що спортові змагання є традиційними формами спонтанного вияву придушених національних почувань. Відоме, що такі явища мають місце також серед українського робітництва, навіть у сильно зрусифікованому Донбасі, де вечори, присвячені читанню українських літературних творів, втішаються великими успіхами.

Коли б не було таких настроїв серед населення України, не можна б уявити такої події, як відомий лист творчої молоді Дніпропетровського в 1968 році, підписаний близько 300 особами, що знайшов широкий розголос у радянській пресі. У листі місцеві українські патріоти протестували проти нахабства місцевих російських шовіністів та їх вислужників. Такі факти є не менш реальним мірилом для оцінки дійсності на Україні та тенденцій майбутнього розвитку, ніж зростаюче число росіян на українській землі.

Тут треба нагадати ще такі елементи нашої сили, як праця українських учених, що допомагають перетворювати Україну на модерну націю, зростання економіки України навіть тоді, коли вона мусить платити величезну данину імперській касі, праця мистців, поетів, письменників, що їм обрубують крила, але вони не здаються, врешті, праця тисяч звичайних громадян, які на свій лад ведуть боротьбу за те, щоб зберегти душу народу, головне молоді проти отрути денационалізації. А що вже говорити про відомі у світі тисячі ув'язнених або переслідуваних в останніх роках молодих українців, які своєю працею, а головне документами захаявеної літератури, також і в галузі української політичної думки, відкрили не тільки зовсім нову сторінку, але й цілий розділ у сучасному розвитку нації і цим змусили й чужинний світ подивитися на Україну новими очима. Хто десять років тому міг уявити, що не допущені радянською цензурою писання українських літераторів і публіцистів будуть поширюватися по Україні і знайдуть дорогу також до українських і чужинних видавництв на Заході?

До того ж боротьба проти панівної системи ведеться не тільки на Україні. Американський економіст і публіцист Гаррі Шворц писав напередодні XXIV з'їзду КПРС у газеті «Нью-Йорк Таймс» від 29 березня ц. р., в статті п. н. «Напруження в царстві Брежнева», таке: «Не конче треба припускати, що Радянський Союз є напередодні розвалу, щоб визнати, що сьогодні там є більше націоналістичних ферментів, ніж колинебудь досі, зокрема серед українців, лотвишів, литовців, естонців, мусулманських народів, як також серед євреїв». До цього треба ще додати, каже Шворц, питання сумнівної «ідеологічної лояльності мистців й інших діячів інтелектуального світу» та фермент серед радянської молоді.

Сюди треба зарахувати також становище в т. зв. народних демократіях, де брутальний тиск імперських централізаторів також спричиняється до зростання антимосковських настроїв. Окреме питання по цій лінії — це Китай, від якого будівничим російської імперії не можна нічого доброго спо-

діватися. Вкінці, це проблема економічного (і мілітарного) суперництва з капіталістичним світом, що ставить перед керівниками імперії дуже складні завдання в час, коли щораз складнішим стає внутрішнє становище в самому СРСР і в цілому соціалістичному блоці.

СТРАХ ЯК ДОРАДНИК ПОЛІТИКИ (ПОГАНІЙ ДОРАДНИК)

Усі згадані внутрішні і зовнішні труднощі можуть підсувати вождям КПРС думку шукати виходу в поспішній консолідації імперії засобами звичайного насильства над народами. В такому розумінні їхні переможні вигуки продиктовані не тільки запамороченням від успіхів дотеперішньої русифікаційної політики, але також страхом перед силою відосередніх рухів.

Якщо йдеться про Україну, то тільки страхом перед зростанням українського опору можна пояснити брутальний вирок у справі Валентина Мороза (14 років за писання памфлетів на оборону української культури — так не карали навіть царські сатрапи!), варварське нищення пам'яток українського мистецтва, підпал бібліотеки Академії наук у Києві, вилучення з архівів документів українського минулого, штучне гальмування досліджень у галузі української мови, зумисно малі тиражі на всі українські видання, за винятком агітпропської макулятури, цькування хористів самодіяльного хору «Гомін» у Києві за українські програми, переслідування студентів Києва і Львова за щедрівки, заборона створити в Києві українську камерну естрадну оркестру, обшуки, звільнення з роботи людей, запідозрених у «націоналістичних» думках та ін. У свій час справу Левка Лук'яненка і товаришів, яка кінчилася вирокком на 15 років ув'язнення, заховали від людського ока на кілька років. Такою небезпечною для могутньої держави здалася благенька дискусія кількох українців про статтю конституції СРСР, що передбачає можливість виходу України з Радянського Союзу. Хіба це свідчить про силу тих, хто сидить на престолі імперії? Чому їм лячно від української пісні чи оркестри, коли на їхній сторожі стоїть одна з наймогутніших армій світу і мільйони поліції?

Дехто може зауважити, що постійним знищенням національних первнів неросійських народів Москва зуміє досягнути своєї мети — їх повної нівеляції. Тим, хто так думає, треба пригадати, що приблизно сто років тому в Росії взагалі заборонено було друкувати літературні твори українською мовою. Це мусіли б мати на увазі також ті, хто пропонує неросіянам «злитись в священному союзі з російським народом».

Якщо б справді вожді КПРС почували себе певно, вони не зчиняли б перед з'їздом, на ньому і після нього тако-

го гамору з приводу, мовляв, сторонніх сил, які намагаються розбити єдність соціалістичного блоку і внести роздор між народами Радянського Союзу. Брежнев перестерігав на з'їзді перед небезпекою «правого» і «лівого» ревізіонізму, Шелест там таки накинувся на «буржуазно-націоналістичне охвістя», перший секретар ЦК КП Туркменії М. Гапуров переконував, що «ворожа пропаганда намагається роздути націоналістичні настрої», що вона говорить про «радянський колоніялізм», перший секретар ЦК КП Грузії В. Мжаванадзе виступив проти тих, хто, мовляв, «перекручує суть ленінської національної політики партії — політики дружби і братерства радянських народів». Найгостріші слова падали на XXIV з'їзді на адресу тих елементів серед неросійських народів, які, мовляв, прислухаються до різних підшептів з-за кордону. (В очах чи то керівників ЦК КПРС, чи то офіцерів органів безпеки ідея бути вільним у народі чи в людині сама від себе зародитися не може. Її мусять принести ззовні).

Ліком на таку «крамолу» неросіян мало б бути дальше посилення політики «зближення народів», себто політики русифікації і опертя на шовіністичні елементи імперії. Але це лік отруйний. Від половини 1930-их років ніхто в Радянському Союзі не бореться з російським шовінізмом. І це сьогодні дає овочі. За нього нікого не карають. Навпаки, до нього підлещуються з найвищих партійних і державних трибун. За оборону української чи литовської або білоруської мови людині пришивають «буржуазний націоналізм», проганяють з роботи або й посилають до в'язниці чи на примусові роботи. За зневажливе ставлення до мови, історії, культури неросійських народів нікому з російських шовіністів не злетів волос з голови. Доцент Тельнева, яка публічно зневажила в Києві пам'ятник Шевченка, досі в ласках партії. Це робить злу кров. Ненависть до природних прав неросійських народів бути собою і страх перед ними у Кремлі подорожують гістерією шовінізму на російських і русифікованих низах. А це знову приводить до зростання почуття образи, кривди і ненависти до росіян серед неросійських народів. Лакувати такі почування декларациями малоросів про «вічну любов» так само наївно, як наївно на тому ж XXIV з'їзді щиро приймати подяки Густава Гусака за «братню допомогу», виявлену народам Чехо-Словаччини в серпні 1968 року. Всьому світові відоме, що ця «допомога» має історичне значення: вона ліквідувала вікову приязнь чеського народу до росіян.

У світлі усього сказаного національна політика КПРС, що її вирішили продовжувати і загострити на XXIV з'їзді, є шкідлива для всіх народів соціалістичного блоку. Неросійським народам Радянського Союзу, зокрема Україні, вона ворожить дальші удари. Але вона також вагітна серйозними небезпеками для самих росіян. Вкінці, вона замикає дорогу до співпраці між ними і неросійськими народами на єдино здоровій і реальній базі незалежності, взаємопошани і невтручання у справи сусіда.

Еміграція — очима молодих

В еміграційній українській спільноті, правда, може не так виразно й гостро, як в інших уже таки корінних національних суспільствах, як, наприклад, в американському, французькому чи німецькому, починає приходити до голосу й вияву молода генерація з своїм критичним ставленням до освячених родинним, організаційним чи й шкільним («школи українознавства») вихованням традицій і навичок, до всяких естаблішментів (установ, партій, середовищ, угруповань) і до втертого, заяложеного вже інколи понад міру способу думання. Із своїми думками й поглядами, окресленими часто як «нові напрямки», ця молода генерація виступає на сторінках видаваних студентськими гуртами чи громадами періодичних видань, часто оригінально й цікаво оформлюваних, й інколи пробує протистояти тискові свого оточення, складеного не тільки з «батьків», але і з однолітків, охоплених світоглядом-партійними настановами. Щоб ознайомити читачів «Сучасности» з ідеями цієї «радикальної», за визначенням старших і молодших естаблішментових кіл, молоді, даємо на сторінках журналу місце двом її репрезентантам: голові нью-йоркської УС Громади у США Олександрові Ільницькому та активній учасниці молодечого руху в Німеччині Катерині Горбач. Редакція дасть радо місце для статей, протилежних за своїми поглядами чи й змістом до тут надрукованих.

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ В АМЕРИЦІ — ОЧИМА СТУДЕНТА ІЗ США

Жити в українському суспільстві — це значить жити в минулому, носити в собі болючу свідомість, що українське життя розвивається в небезпечному напрямі. Найбільш характеристичною рисою нашого суспільства є його нехіль іти назустріч майбутньому, а разом з тим і свідомо або півсвідомо нетолерантність до всяких змін. Обсервуючи такий стан, хочеш чи не хочеш, — а мусиш стверджувати, що така суспільність неухильно копає сама собі яму. Але найгірше те, що мало хто усвідомляє собі загрозливість ситуації. Звичайно, ми потішаємо себе тим, що, мовляв, майбутнє української суспільности є гарантоване молодим поколінням, вихованим й індоктринованим своїми батьками. Воно (згідно з цією думкою) увійде в українське життя, перебере позиції старших і пове-

де українську суспільність певно на шляхи майбутнього, ті самі, якими йшли його попередники.

А тим часом треба ствердити, що такі сподівання дуже небезпечні. Хто дивиться на дійсність відкритими очима, той не може не зауважити, що вона діаметрально протилежна такій думці. Припущення, що молодь ідентифікує себе всеціло з українським життям, часто позбавлене реальних підстав. Молодь не сприймає того, чого її вчать наші еміграційні організації, і не поділяє поглядів і переконань своїх батьків. Або, інакше кажучи, ті ідеали виховання, на яких наша еміграція пробує будувати свої будівлі майбутнього, — для молоді далеко і перестарілі. А коли так (а воно є так), то українське суспільство стоїть віч-на-віч перед великою кризою, яка загрожує занепадом усього організованого життя. Ця криза є тим більш небезпечна, що, як уже сказано, мало хто нею турбується і тільки дехто усвідомлює собі, що вона існує.

Цю кризу важко розпізнати тому, що вона стосується не поодиноких осіб, а цілої групи, цілої нашої громади. Бувши кризою не окремих осіб, а суспільною, вона якось ніби зникає з нашого зору і свідомости, і ми її не бачимо й несамохіть толеруємо. Іронія в тому, що при загальному ослабленні суспільности поодинокі її члени соціально і економічно ростуть і зміцнюються. У нашому суспільстві багато зовнішньої поверхової організаційної метушні, і тому декому здається, ніби ми не знати які успіхи здобуємо. Найкращим прикладом нашої псевдодіяльності є т. зв. український студентський рух, репрезентований такими установами, як СУСТА, ЦЕСУС й іншими організаціями студентського естаблішменту.

Діяльність українських студентів (це звичайно конгреси і з'їзди, забави і резолюції) розпалює в серцях наших безкритичних громадян із старшого естаблішменту почуття радості. Вони дивляться з наївною простодушністю на ці імпрези і бачать у них... продовження свого існування і своїх ідеалів. А тим часом ця псевдодіяльність дає дуже невірне уявлення про дійсну ситуацію серед українського студентства і про його ставлення до майбутнього. Вона приховує факт, що резолюції студентського естаблішменту є виявом не загальної думки студентів, а тільки переконанням малої горстки осіб. Показати пальцем на кількох студентів, на тих, які дехто каже, «здорово думаючих» і з цього робити висновки, що все є в порядку — означає не розуміти суті справи, напрошуватися на катастрофу. Треба усвідомити і зрозуміти, що на кілька соток «здорово думаючих» студентів є дослівно тисячі, які ставляться байдуже до їхньої організаційно-резолюційної метушні і, що важливіше, не ідентифікують себе з українською суспільністю, з її теперішнім змістом і формами. Число такої молоді стає з кожним роком більше. І саме про неї треба думати і нею турбуватися, коли хочемо, щоб наша суспільність продовжувала жити і мати впливи та успіхи в майбутньому. Отже криза студентського життя (а з ним і усього життя) це криза кількості і якості. Кількість молодих людей, які хотіли б

підтримати українське суспільне життя й уважали б себе його складовою частиною, щораз то зменшується. Нових людей з масштабами провідників не видно, як також не помічаємо нових ідей. У цьому легко переконатися: мало є молодих людей, які приєднуються до наших громадських, культурних і наукових товариств. Немає студентських громад, які мали б багато членів. У молодечих організаціях немає досить охочих заходитися коло виховної роботи. Куди глянути — всюди зарисовується криза. Наша суспільність відчуває, що щось зле, але її діагноза фальшива, а то й сміховинна. У нас часто говориться, що причиною всього нещастя є те, що студенти замало патріотичні. А тим часом масовий відхід від активної участі в житті нашої спільноти не має нічого спільного з патріотизмом, а є реакцією на виявлене ідейно оточення, яке є задоволене собою і не хоче йти з поступом і духом нового часу. Пригляньмося до цього явища ближче.

Десь коло вісімнадцятого року життя багатьом студентам стає ясно, що з майбутнім української суспільності є погано. Вони усвідомлюють собі, що наше суспільне життя є базоване на безупинному переживанні і переживуванні минулого, яке, на жаль, якраз у наслідок настирливого повторювання втратило свою вартість і повагу в очах молоді. Для неї це постійне прирівнювання всього, що українське, з минулим — стає нестерпним, а ритуально-обрядова діяльність її батьків — безцільною. Не маючи можливості знайти серед своєї суспільності того, що їй близьке і цікаве, молодь відчужується від свого оточення і відходить від нього. Спочатку вона відчужується тільки психологічно, протестуючи внутрішньо, а згодом відокремлюється фізично.

У зв'язку з цим треба сказати, що проблема асиміляції не приходять до нас тільки ззовні. Вона є також внутрішньою проблемою. Вину за асиміляцію несе не тільки молодь, а передусім наша суспільність, в якій молодь не може знайти собі місця. У такій ситуації нереально сподіватися, що теперішня українська система буде виховувати свідомих українських громадян, і то просто тому, що молодь не сприймає таких українських впливів. Не забуваймо, що минуле вже за самою своєю природою є нескорпне, а тим часом старша генерація хоче, щоб молодь трактувала минуле так, наче б воно було реальністю. Загальне становище ускладнюється ще тим, що, з одного боку, молодь не ідентифікується з переживаннями своїх батьків, а з другого — вона ще не мала нагоди створити свою власну концепцію українства і не встановила ще своєї місцевої (американської) української ідентичності. Треба думати, що до цього не дійшло тому, що уперте повертання до минулого не дозволяє на будь-який рух уперед.

Сьогодні дійшло до того, що те, що є інтимно зв'язане з життям сучасної української молоді, — в очах старших не є «українське» і не має нагоди виявити себе в українській формі. А тим часом це, може, і є та причина, чому серед молоді є таке незадоволення українським суспільством, і тому, може,

є з її боку брак зацікавлення продовжувати життя тієї суспільності. Щоб бути атрактивною, українська суспільність мусить бути многогранною: у ній повинно бути місце на всі прояви життя, а в тому числі й на такі, які є екстравагантними і крайньо модерними. У житті повноцінної суспільності є і мусять бути різні людські типи: мусять бути великі патріоти, і «середні», й «малі», а то й такі, які патріотизмом загалом не цікавляться. Мусять бути такі, що зацікавлені минулим, але й тільки сучасним або майбутнім. Мусять бути традиціоналісти й ексцентрики. Коротко, ми не можемо дозволити собі на уніфікованість, на нудоту, на кліше.

Не засуджуймо нікого, даймо людям свободу, хай живуть і виживаються, бо заборонами, засуджуванням і викиданням з української громади тільки осмішимо себе і вкоротимо собі життя. А тим часом у нас до створення такої многогранної суспільності не хочуть допустити. Наше життя є доміноване майже виключно політично-історичними міркуваннями. Це не було б ще так зле, якби українська еміграційна політика стосувалась актуальних проблем і підходила до їх розв'язки з позиції теперішнього українського і міжнародного становища. Та, на жаль, засліплення минулим не дозволяє нам на тверезу оцінку сьогоденного, і ми, замість актуальної політики, ведемо *пропаганду минулого*. Те, що колись було самим живим, пульсуючим життям, нині ми перетворили на мертву національну догму, яка (як кожна догма) не залишає місця на дискусію і на різницю в поглядах. Цим можна пояснити низький рівень наших політично-національних і культурних улаштувань. У суспільстві, де минуле домінує над життям, губляться всі мистецькі вартості, а виходить наверх примітивний шовіністичний ритуал. Це не означає, що в нас немає справжнього мистецтва і культури. Вони є, але перебувають десь далеко на периферіях нашої суспільності і як такі не впливають на духовність нашої громади. Те, що впадає в очі, — є плиткість і простота, і це тому, що неглибокі, заворожені минулим люди стоять на чолі нашого життя. Цілком природне, що такий стиль не може притягти до себе молоді.

Досі ми говорили про те, що українська суспільність, хворобливо орієнтована на минуле, увійшла на шлях дезінтеграції. Але смерть і упадок не мусять бути її долею. Цей процес можна спинити. А між заходами, які треба вжити до цього, на перше місце треба поставити програму за втримання молоді при нашій спільноті. А це насамперед означає, що треба перестати ставитися до молоді як до інструменту старшої генерації. Молодь має творити один із елементів нашого суспільства — рівний і рівнорядний з старшим поколінням. Вона має бути не *під* генерацію своїх попередників, а *поруч* з ними. Вона має отримати право на свою власну духову особовість, на розвиток тільки їй притаманих вартостей у ділянці культури, мистецтва, філософії, звичаїв. Найважливіше, щоб ці її вартості виявлялися в контексті українсь-

кими, бо вже через те вони будуть українськими, і то навіть тоді, коли будуть різнитися від вартостей, творених батьками, а, може, часом їм протиставитися.

Нам треба зрозуміти що українськість це не статична концепція, яку можна вирішально окреслити. Вона жива, і її мусить інтерпретувати та реінтерпретувати кожна нова генерація. Якщо має бути майбутність для української спільноти поза Україною, то вона мусить бути іншою від тої, яку ми пропагуємо тепер. Нова генерація не може носити тягар минулого. Вона може визнати минуле, але не може стати його жертвою.

Без цієї основної передумови нашої молоді ніхто не втримає при українстві. А до цього треба толерантності, треба позбутися духу виключности, духового пригнічення і диктату. Треба також створити для молоді відповідні установи, а зокрема допомогти розвинути ті, які вона творить. Але тут знову треба поставити застереження: допомогти не тільки тим організаціям, які подобаються старшій генерації і які копіюють духовий світ своїх батьків, а всім, а в тому числі і насамперед тим, які є висловом нових настроїв і переконань. Важливість нових інституцій, які б віддзеркалювали потреби і бажання нової генерації, не можна легковажити. Суспільне життя залежить саме від них. Українського організованого життя не буде, коли не буде в нас інституцій, в яких і через які зможе себе виявити нова генерація.

Початок таким організаціям можуть дати студенти, бо тільки в них, здається, є потенціал реінтерпретувати ролю українця в Америці і завдання української спільноти за кордонами України. Роля студентства є тим важлива, що воно самим життям є висунене на важливу стратегічну позицію. Студент стоїть на межі української спільноти і ширшого американського життя, репрезентованого університетами. Він одною ногою стоїть у гущі української громади, а другою в американському суспільстві. Тут, на цій межі (назв'їм її фронтом), українська суспільність зазнає найбільше втрат, бо якраз там студент робить своє рішення: залишитися при українській спільноті чи покинути її. Його рішення не в малій мірі буде залежати від того, якою є студентська громада, з якою він має зв'язок. Якщо вона буде цікава і жива, осучаснена і спрямована в майбутнє, то є надія, що він залишиться при громаді і при українстві. Але якщо студентська громада буде нудною, зверненою в минуле і без перспектив на майбутнє (такий стан наявний у 99% студентських громад), то студент переступить ту вузьку межу між українством й асиміляцією і стане жертвою останньої.

Криза, отже, серед нас існує, але її ще можна перемогти. А щоб запобігти катастрофі, нам треба змінити пріоритети. Імпотентний ритуал, який керує нашим життям загалом, а студентським зокрема, треба змінити на реальну програму, яка є базована на сучасному. До цього потрібно в нашій суспільності більш толерантності, а головне свободи

і заохоти до змін. Ці вартості можуть багато зробити. Ось малий приклад.

Ще перед трьома роками студентська громада в Нью-Йорку не існувала. Люди «естаблішменту» занудили її на смерть. А нині вона без сумніву одна з кращих, якщо не найкраща з усіх українських студентських організацій у вільному світі. Вона нараховує 300 членів, її бюджет становить кілька тисяч доларів річно, вона видає свій журнал «Нові напрями», має кількатисячний компютеризований адресар, а її діяльність починається на сходинах і курсах, продовжується на річних прогулянках до Європи.

Успішна праця — це вислід правильного психологічного підходу до сьогоденної молоді людини і до її зацікавлень. Провід громади сказав собі, що молоді не можна індоктринувати, а треба йти назустріч її зацікавленням, треба створити організовані форми для вияву її товариських, інтелектуальних і духових потреб. Цей елястичний підхід дав добрі наслідки. Молодь відчула, що це її організація, що вона надає їй тон і що вона віддзеркалює її ментальність. Провід громади знає, що організація виховує і притягає не національно-патріотичною реторикою. Добре, наприклад, виконані твори Шекспіра українським ансамблем можуть мати більший вплив на національне виховання українців, ніж десять поганих доповідей про Україну. Спільна подорож до Європи в українському товаристві зробить більше для солідарности української групи, ніж двадцять святочних апелів.

На жаль, наші нові напрями праці розсердили наших короткозорих консерваторів минулого настільки, що вони вирішили чимскорше «знищити» громаду. Вони почали поширювати татарські вісті про громаду, виписувати в своїх органах, що Студентська громада в Нью-Йорку робить «підригну» чи «ворожу» роботу і т. п., що провідники громади байдуже ставляться до всього, що українське, або й заприсяглися нищити його. Згадую про це тому, що всі ті напади є симптомом того, про що я говорив вище: кожна спроба нової реінтерпретації ролі українця поза межами України наражається на сильний, фанатичний і нераціональний опір.

А щоб жити і щоб не згинуті, — українська суспільність мусить поставити греблю проти цього роду нераціональних і фанатичних сил, що фалшиво хочуть переконати нас, ніби українство це — незмінна правда. Зрозуміймо, що «правда», як це каже Норман О. Бравн, «не зупиняється, не затримується і не зберігається; вона не є щось, що можна засвоїти, чи нагромаджувати, чи передати з рук до рук; вона є не товар, не склад давнього труду; вона є вона, або цілком не існує».

Якщо ми подивимося на нашу ситуацію в такому світі, то наше майбутнє може бути ясніше.

Накінець треба відповісти на питання, яке наше відношення в цій дискусії до України.

Перш за все, коли ми говоримо про допомогу Україні, треба бути реалістами. Мова про визволення України є гарна, але може також розчаровувати. Наш досьогоднішній підхід характеризується реторикою і пропагандою (не дуже вправною, інколи жалюгідною і неефективною) просто тому, що наші слова не мають на чому спертися. Вислід такий, що українці є безсилі в американській внутрішній і зовнішній політиці. На українців ніхто не зважає і не буде зважати, якщо наша внутрішня політика і загальний характер суспільства не зміниться. Ясно, що українцям треба сили і впливів, якщо ми маємо керувати своєю долею тут, в Америці, і якщо ми серйозно хочемо допомогти Україні. Тільки добре організована група, економічно і політично сильна, зможе здійснити таку допомогу Україні.

Факт, що навіть наша еміграційна боротьба за свободу сьогодні не є властиво боротьбою, а, навпаки, як і решта нашого суспільного життя, вона репрезентує безсиле ритуальне відновлення минулого, разом з бажанням воскресити його в сучасному. У нас немає реальної спроби здобути свободу, бо ми не здібні жити у реальному світі. Тільки коли ми побачимо минуле в перспективі, тільки коли поставимо його на належне йому місце, себто за нами, тільки тоді ми зможемо взятися до нашого сучасного завдання.

Олег Ільницький

EN ATTENDANT GODOT

Під ілюзією вічного міста
і пальмами з воску
щотижневе спільне чекання
повинно прискорити
Його прихід

Брак об'єктивності і раціональності визначає духові продукти нашого народу не відсьогодні і викликає чимало метафізичних інтерпретацій. Однак, коли це явище впродовж історії може знайти деяке виправдання, в сучасній ситуації «несприятливі обставини» не вияснюють, а ще менше вибачають неспроможність об'єктивно аналізувати навіть власну ситуацію.

Старша генерація не зуміла перебороти свій суб'єктивний досвід у минулому, і його узагальнення стало на перешкоді об'єктивній суспільній аналізі минулого; а що минуле переноситься на сучасне, також і сучасного.

Але що ж стоїть на перешкоді молодшій генерації?

Які фактори перешкоджають створенню політичної думки, розвиткові інтелектуальних здібностей?

Які чинники спричинюють інертність молоді, консервативність, короткозорість, взагалі брак всякої «зорости», брак думки, дискусії, брак кваліфікації?

Згадані прикмети визначають певний суспільний прошарок — дрібне міщанство, людей, що живуть тільки для задоволення особистих матеріальних інтересів, інтегруючися всеціло в дані обставини. Цей прошарок становить велику частину кожного суспільства, і вже тому сто років російський публіцист Писарев схарактеризував цих людей «карликами», при чому фатальною для наших обставин являється не тільки актуальність його аналізу, а й брак навіть декількох Базарових; зрештою, підозріння, що більшості наших сучасних карликів поняття «Базаров» невідоме, — не таке вже безпідставне.

У нашій еміграційній пресі тематика молоді порівняно з релевантністю забирає небагато сторінок і виявляється в різних жанрах — від волюнтаристичних фраз, моралістичних закликів, некваліфікованої полеміки з ідеями чи виявами інтернаціонального прогресивного молодіжного руху, що, хвалити Бога, не впливає на нашу молодь, до таких же дилетантських і забріханих спроб пера, підписаних представниками цієї ж нашої непорочної молоді, і до галерії стерильних фотографій різних градуантів, бакалаврів і подібних героїв, що здобули лавровий вінець самозрозумілим для учня чи студента здобутком — іспитом.

Коли нормальне суспільство вирішило б вшановувати всіх, що склали іспит, червоною трояндою чи фотографією в газеті, це викликало б знецінення продукції паперової індустрії і квітництва.

Але проблема тут не тільки в дрібноміщанській свідомості досягнення нібито вищого суспільного статусу, а в диспропорції масштабів. Гльорифікація найбанальніших «успіхів», що не вимагають особливої праці чи зусиль, дає цим успіхам вигляд вершинно можливих досягнень, а водночас студіююча молодь своїми досягненнями сама не творить вищих мірил.

Такий вузький горизонт притаманний знову ж дрібноміщанській свідомості, що для неї освіта означає можливість для особистої матеріальної користи коштом інших піднести-ся на щабель вище по соціальній драбині.

Такі студенти ніколи не прочитають зайвої для іспиту сторінки, ніколи не замисляться над суттю і функцією того, що їм представляється як наука, вони і при виборі фаху завжди керуються матеріальними можливостями майбутньої професії.

Ще менше в цих студентів спромоги пізнати загальні суспільні структури, які визначають саме їх ситуацію. А тим самим вони ніколи не в стані їх змінити, хоча їм тепер здається, що теперішній стан ідеальний, бо гарантує саме їм певні привілеї.

Зате останнім часом стала модою «політична» активність щодо подій в УРСР. Різні декларації, резолюції і демонстрації трохи приглушили звичайну діяльність молоді: танці, жори, вишивані вечерниці, ярмарки і таке інше, що не означає, що такі вияви любови до поневоленої батьківщини зникли.

Еміграційне заангажування в події на Україні може базуватися тільки на пізнанні, а не на досвідах і не на інтересах, і тому завжди буде проблематичним щодо послідовності і метод. Пізнання ж у цьому випадку постає на підставі особистих контактів з тамошніми людьми, на основі знань, науки і практики інших груп, на кваліфікації та вмінні аналізувати.

Але серед нашої молоді панівна, як і в старшій генерації, явна нехоть до теорії. Очевидно набагато легше, замість замислитися над поняттям «націоналізм», говорити про стихію; замість розробювати перспективи руху, говорити про стихію; замість визначити поняття «народ», говорити про душу, кров і стихію; замість пізнати суть асиміляції, говорити про московських комуністичних загарбників; зрештою, ряд подібних синонімів охоплює всі явища суспільного життя, і наведені приклади мають лише показати, як дилетантизм і примітивізм тривають і серед молодшої генерації і в чому міститься небезпека. Коли структури уживаних понять невідомі, всяка «праця» може бути лише фарсою. І коли певні кола також і з-поміж молоді мають (хоча б вербально) претенсії боротися проти московських загарбників і визволяти вишневі садочки і золоті бані з-під комуністичного чобота, їх першим завданням (перед гучними деклямаціями) повинно б бути пізнання того, проти чого вони так героїчно борються.

Про сумнівність цілеспрямування цієї політики, про явний фашизм і шовінізм тут не треба говорити, бо вони випливають саме з ігнорантності й обмежености, з тимчасових особистих інтересів. Зрештою, часи суб'єктивно-емоційного патосу поволи минули, і також політика еміграції повинна б базуватися тільки на раціональності, а молоді аж ніяк не підходять деклямації про любов до батьківщини, якої вона не знає, навіть коли деякі її представники їздили по Україні, зняли на плівку пшеничні поля, соняшники, золоті бані й іншу екзотику і поза жменею рідного піску і відомостями про якість борщу і санітарних уряджень у готелі не привезли звідти нічого.

Ясно, що від дрібноміщан годі очікувати високих інтелектуальних стрибків.

Ясно, що коли наша молодь, як її батьки, живе у своєму льокальному гетто, що закрите навіть для українських однолітків з інших міст і країн, а вже ніяк не відкрите в бік «чужої» молоді, вона ситуації не змінить. Говорити про духовий інцест цього гетто — означало б, що тут взагалі панує якась духовна активність. А в ньому процвітає тільки

спліткарство і паношиться загальна фрустрація, спричинена умовами гетто, своєю чергою зумовлюючи його характер.

Спільне чекання на кращі часи в недільній каварні, спільні п'ятики чи інші подібні дрібноміщанські форми прогайновування часу витворюють ілюзію спільноти, комунікації, усунення особистої ізоляції. І ради цієї ілюзії, а ще більше для уяви, що ось зненацька ввійде очікуваний Ґодо, ця штучна спільнота, що базується здебільшого на поганому знанні української мови і живе ремінісценціями веселих переживань минулого, животіє собі далі непродуктивно і безглуздо.

Тут імponує той, хто досягнув високого: авто, дорогі черевики і сяка-така фізіономія; хто вміє задоволити фрустроване коло свого оточення анекдотами і small talk на загальному рівні. Громадська діяльність виявляється в організації балю чи вечірки й інших улаштувань, що не спричиняють духової перенапруги. А кілька патріотичних фраз у відповідну хвилину, ліплення вареників, похід до поштової скриньки для громади виплачуються спільними або й індивідуальними роз'їздами по українському світу на свята, здвиги й інші «імпрези», на які ми такі багаті, розуміється, на громадський кошт.

Зате покази доброго фільму, театральні вистави, з'їзди релевантних західніх груп, ба й навіть будинки університету наші репрезентанти відвідують рідко. (У теперішній духовій ситуації нашої молоді це треба, правда, вітати; зрештою, українці-емігранти вже досить компромітують свою націю перед міжнародною публікою). Прошарок дрібноміщан становить велику частину кожного західнього суспільства, і число прогресивної, активної молоді взагалі порівняно мале. Але наша молодь наслідує саме найінертніші кола західнього суспільства. Досягнення ідеалу пасивного споживача хліба (в позитивніших випадках ще й культури), зрештою, не вимагає зусиль і сугерується щоденно реклямою, відповідною літературою і засобами комунікації.

Тут продовжується стара традиція: середні і вищі прошарки українського суспільства впродовж історії з соціальних причин наслідували чужі форми життя, сподіваючися досягнути цим вищого рівня.

На місце соціальних причин став комплекс меншевартості з причин національного і соціального походження.

А наслідування форм, без пов'язання їх з будь-яким змістом, — одна з основних рис дрібноміщанства.

Така молодь — дуже догідний фактор для багатьох зацікавлених сторін: для тих, проти кого вона вербально «бореться», — це ідеальний своєю дурнотою противник, а для тих, хто годує її забріханими фразами, отара баранів, ідеальна для реалізації власних інтересів. Лише для України ця молодь становить явно шкідливе явище, бо вона її компромітує і надалі перед світом і не виконує свого суспільного завдання.

Можливість кращої перспективи лежить тільки у відкиненні патосу, вербалізму і штучних емоцій. Члени нашого гетто повинні почати найперше здобувати знання і кваліфікації, а тоді встановлювати контакти з молоддю Заходу й України. Тільки з об'єктивної аналізи ситуації може вийти реалістичне визначення ефективної еміграційної діяльності. Завдання еміграції лежить тільки в інформації Заходу й України, а до цього треба знання.

Переконання, що майбутнє України вирішуватиметься тут, поза її межами, ще й цими молодими людьми або навіть тільки під їх впливом, може викликати лише глузування і сміх.

Але чого ж очікувати від дрібноміщан?

Катерина Горбач

В обороні інтелекту (II)

Іван Лисяк-Рудницький

СПАДЩИНА ТОТАЛІТАРНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Українські емігранти часто нарікають на те, що світ нас «не визнає», що наші спроби популяризувати українську справу зустрічають порівняно дуже слабкий відгомін. Ми схильні пояснювати це незрозумілим засліпленням західного світу абож впливами різних ворожих до України сил. Не можна заперечити, що в західних країнах існують чинники, які зацікавлені в тому, щоб дискредитувати українські вільні змагання. Проте дуже корисно бути свідомим того, як ми самі виглядаємо в очах сторонніх обсерваторів, а цього питання ми звичайно собі не ставимо. Так, наприклад, у рецензії на англійський переклад книги Вячеслава Чорновола, що появилася у престижному лондонському часописі «Times Literary Supplement» читаємо: «Український націоналізм у минулому пов'язувався з усім, що в країні було найбільш реакційного, фашистського, пронацистського, протиросійського, протипольського й антисемітського».⁷ Хтось міг би подумати, що ці слова вийшли з-під пера людини, що має якісь особисті упередження до українців. Але ж бо далі в рецензії говориться з великою прихильністю про Чорноволові матеріяли та про сучасний інтелектуальний фермент на Україні. Згадуючи про «український націоналізм», рецензент, звичайно, не мав на думці одноім'яної партії; він ужив цього поняття в англійському значенні слова, себто як синонім національно-визвольного руху. Дана характеристика «українського націоналізму» історично невірна, якщо прийняти до уваги демократичне обличчя дореволюційного українства та нашої державности 1917—21 років. Але, з другого боку, годі заперечити, що приблизно від 1930-их років, в позарадянському українському світі верховодять сили, які на чужоземних обсерваторів мусять справляти саме таке враження, що знайшло вираз у наведеній цитаті. Це ті сили — більш ніж будь-яка ворожа пропаганда наших національних противників — витворюють про нас відповідну опінію в світі.

⁷ Число від 30 січня 1969. Згідно з традицією, всі рецензії в «ТЛС» анонімні, але їх замовляють у найвизначніших експертів для даних тем. Спростування невірних тверджень про «український націоналізм» дав І. Л.-Рудницький у листі до редакції, надрукованому у числі часопису від 24 квітня 1969.

Люди українського роду назагал користуються в країнах поселення доброю славою як працьовитий і чесний елемент. Не можна теж сказати, щоб українській громадськості в розсіянні бракувало творчих культурних кадрів, не говорючи про десятки тисяч професійної й технічної інтелігенції. Але корінь лиха в тому, що над організованим, зокрема політичним життям української еміграції досі тяжить, мов прокляття, неподолана спадщина тоталітарного націоналізму міжвоєнної й воєнної доби. Як відомо, відлами націоналістичного руху ще й досі опановують командні висоти українського еміграційного світу. У спілці з ними перебувають філістерські та шкурницькі елементи, що на терені США звили собі кубло при асекураційно-допомогових товариствах та що разом з тоталітарно-націоналістичними політичними групами творять так званий українсько-американський «естаблішмент». Всі ці «патріоти» панічно бояться кожного подуву вільної думки та всіма приступними їм засобами намагаються задушити прояви критики й дискусії, що де-не-де прориваються крізь товсту кору бездушного конформізму. Творчі, інтелектуально повноцінні одиниці відтиснуті на периферії українського збірного життя, або й по змозі вигнані за його межі; зате центр сцени густо обсаджений людьми, які нагадують колекцію персонажів зі сторінок *«Мертвих душ»* Гоголя. Ось причина духової ізоляції української діяспори, що її офіційні представники не хочуть шукати спільної мови з визвольними процесами на батьківщині, ані не мають внутрішнього відношення до світу західної демократії, що до таких «борців за українську правду» може відчувати тільки добре заслужену — погорду.

На цьому місці потрібно зробити деякі істотні уточнення. Треба відрізнити націоналістичний рух, як він у минулому існував на рідних землях, від його сучасних еміграційних епігонів. На Західній Україні в 1930-их і першій половині 1940-их років націоналізм опанував був майже ціле тодішнє молоде покоління. Як усякий масовий рух, він потягнув за собою різноманітний людський матеріал. Люди, що ставали його учасниками чи прихильниками, часто не входили в його ідеологічну й устрoeву суть, але приєднувалися до нього тому, що бачили в націоналізмі прапорonoсця боротьби за самостійність поневоленої батьківщини. Чимало людей, що за своїм світоглядом не були справжніми націоналістами, підпадали під вплив панівної ідеологічної моди. (Як у 1917 році багато з тих, що вважали себе за соціалістів, на ділі мали з соціалізмом мало спільного). Крім цього, націоналістичне середовище в той час ще не встигло в духовому відношенні закам'янити в непорушну партійну ортодоксію. Воно ще було тереном ідейних шукань, що подекуди знайшли відбиття в тодішніх націоналістичних публікаціях. На цьому підложжі в націоналістичному русі проявлялися тенденції до ідеологічного ревізіонізму, особливо в області соціальної проблематики. Ці тенденції найсильніше позначилися в період дру-

гої світової війни. Врешті, слід пам'ятати про революційний характер тогочасної націоналістичної організації. Революційність не дає автоматичного розгрішення за всі помилки й провини, вона, зокрема, не знімає питання про політичну доцільність революційних дій. Проте героїчна самопожва не може не викликати спонтанної пошани з чисто людського погляду, без уваги на всякі можливі застереження інакшого порядку.

Але все це належить до минувшини вже чвертьстолітньої давности. Кращі сили націоналістичного руху загинули в боротьбі на рідних землях. З тих, що пішли на еміграцію, велика частина відійшла від активного політичного життя. Ще інші пережили ідейну еволюцію, що вивела їх поза межі традиційної націоналістичної ідеології. Це стосується в першу чергу мислячих елементів руху, що не могли примиритися з обскурантизмом вождів. Силою обставин колишні революціонери почали обростати салом і перетворюватися на американських і канадських міщухів, а з націоналістичної революційности залишилася тільки «революційна»... фраза.

Таким чином теперішні еміграційні націоналістичні фракції являють собою тільки мізерні відпадки колишнього крайового руху, який, не зважаючи на трагічні його вади, міг імпонувати енергією й ідейним напруженням. Ці два етапи в розвитку націоналізму стоять один до одного приблизно в такому відношенні, як свіжо зварена кава до кавової гущі; остання ще зберігає запах кави, але користі з неї нема ніякої.

Як показує досвід історії, високе покликання еміграцій полягало в тому, що вони плекали та згодом повертали своїм народам духові вартості, що їх у даних обставинах годі було розвивати в себе дома. Але передумова цього — еміграційна громадськість мусить бути духово жива й не сміє ізолювати себе ідейно ані від чужоземного оточення, ані від процесів, що відбуваються на батьківщині. Якщо ця передумова не дотримана, еміграція перетворюється на музей курйозів, де, немов у спиртових банках, штучно законсервовано різні суспільно-ідейні покручі. Так, наприклад, в Америці доживають віку недобитки галицько-лемківського москвофільства й закарпатського мадяронства, що по них на Україні вже й слід зник. Щось подібне може статися з незреформованими відламами націоналістичного руху, які й досі верховодять в українському еміграційному світі, дарма що їх настанови перебувають у повному непогодженні так з ідейними заложеннями демократичного західного світу, як і з тенденціями духового розвитку на Україні. Всі приступні інформації засвідчують, що сучасний національний опір в УРСР поєднується з інтелектуальним вільнодумством. Відомий американський советолог Джон Армстронг у рецензії на англійський переклад книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» зауважив, що хоч дана праця була написана однією особою, проте за нею стоїть, мабуть, збірне зусилля цілого

гурту людей, що впродовж довшого часу мусіли збирати совні матеріяли та обмінюватися думками. Армстронг продовжує: «Якщо ця гіпотеза правильна, це вказує на існування серед українських інтелектуалістів надзвичайно софістикованої й ерудованої опозиції до радянської політики».⁸ Вождам українського еміграційного естаблішменту — рідним братам по духу радянських бюрократів-мракобістів — ще ніхто не міг закидати софістикації й ерудиції!

Тут напрошується одне зауваження. Об'єктивна історична ситуація міжвоєнної доби склалася так, що виникнення екстремістського націоналістичного руху серед українського народу поза кордонами СРСР було в той час річчю неминучою. Але є підстави думати, що націоналізм міг би був вилитися в інші, більш позитивні форми, якби він зустрічав послідовну ідейну й політичну протидію з боку демократичного табору. Провідний націоналістичний прощарок у Галичині, що складався в 1930-их роках переважно з людей студентського віку, ще був тоді духово пластичний. Націоналісти, не зважаючи на молодечу задиркуватість, були схильні прислухатися до голосу старших громадян, якщо останні мали щось істотного сказати. Доводиться ствердити, що демократичний табір — що його політично репрезентували дві традиційні партії, Націонал-демократична й Радикальна, — не витримав конфронтації з націоналізмом. Надмірно швидке поширення націоналістичного руху — яке обтяжило його непосильною відповідальністю, — було наслідком не тільки його власного безперечного динамізму, але також внутрішньої кризи української демократії. Про це треба пам'ятати, коли ми сьогодні критикуємо хиби й помилки націоналізму. Відповідальність за них несуть не тільки одні націоналісти.

Які були причини занепаду української демократії за міжвоєнної доби? Можу тільки побіжно торкнутися цього важливого і складного питання. Велику роль відіграла обставина, що провідним колам західноукраїнського громадянства бракувало широких інтелектуальних горизонтів, справжньої культури на європейському рівні. Були індивідуальні винятки (тут на думку приходять такі постаті, як Володимир Старосольський, Степан Баран, Василь Панейко, Осип Назарук), але не вони визначали обличчя нашої тогочасної політичної верхівки. У типового «ундівського» чи радикального діяча розуміння громадських справ не підносилося понад рівень досить примітивного національного утилітаризму: праця над розбудовою мережі народнопросвітних і господарських інституцій та повсякденна боротьба проти наступу польського шовінізму. Своє дозвілля ці діячі проводили скорше за картярським столиком, ніж з книгою в руках. Про засадничі, так би мовити, «історіософічні» аспекти української національної справи вони просто не думали, це лежало потойбіч їхнього

⁸ Див. «Slavic Review», vol. 28, no. 3 (September 1969), pp. 503—504.

інтелектуального обрїю. Симптоматично, що за міжвоєнне двадцятиріччя з цього середовища не вийшов ані один серйозний теоретично-політичний трактат. (Не є теж випадком, що після 1945 року колишні західньоукраїнські політичні діячі на еміграції не спромоглися на те, щоб відповідними науково-історичними працями або бодай у формі мемуарів зафіксувати досвід попередньої, польської доби). Цим людям, навіть якщо вони себе по інертності вважали за демократів, бракувало високорозвиненої, ідейно насиченої та теоретично обґрунтованої демократичної свідомости. Не вмюючи протиставитися прониканню тоталітарної ідеології, вони самі підпадали під її вплив.

До інтелектуальних недоліків подекуди додавалися моральні. Діячі демократичного табору не рідко свідомо потурвали екстремістським елементам, щоб собі купити популярність у молоді або забезпечити себе на майбутнє, в передбаченні того, що зміна міжнародної кон'юктури може незабаром передати владу в руки націоналістам. Найбільший нахил до такої «реаскурації» виявляли якраз ті діячі, що у відношенні до Польщі дотримувалися угодовецького курсу.

Слабою виявилася й еміграція з Наддніпрянської України, яка — як носій традицій нашої демократичної державности 1917—20 років — могла б спричинитися до оборони демократичної політичної думки перед тиском тоталітарних сил зліва і справа. Але частина наддніпрянської еміграції — включаючи колишніх президента Центральної Ради, Михайла Грушевського, та першого голову Директорії, Володимира Винниченка — ще на початку 1920-их років прийняла т. зв. радянську плятформу, себто відступила від демократичних принципів та скапітулювала перед диктаторсько-монопартійною комуністичною системою. Знову ж друга частина еміграції, що скупчувалася при екзильному уряді УНР, була політично здеморалізована своєю залежністю від Польщі — держави, що жорстоко гнітила мільйони українців галицько-волинських земель. Непочесна роля, що її уенерівськи діячі відогравали на варшавському ґрунті, не могла не принижувати престижу демократичної ідеї серед населення Західньої України, особливо ж в очах молодого покоління.

Наслідки тих процесів, що коріняться у відносинах міжвоєнного періоду, відчутні в житті нашої діаспори досьогодні. Якщо сучасна українська еміграційна дійсність затаврована прокляттям неподоланої спадщини тоталітарного націоналізму, то винні в цьому не тільки самі націоналісти, але в рівній мірі також їхні партнери з інших середовищ. І якщо згідний з правдою старий афоризм, що кожне суспільство має такий тровід, на який воно собі заслужило, то ціла наша діаспорійна громадськість не може оминати співвідповідальности за людей, що їх вона не позбавила права говорити від її імени, хоч їхня діяльність являє собою у великій мірі компромітацію української національної справи.

Знавець Київської Русі Георгій Федотов вказує на «трагічний недолік староруської культури, повну відсутність раціональної наукової думки, навіть у царині богословія».⁹ Культура середньовічної Русі-України становила блискучу синтезу візантійських, орієнтальних, скандинавських, західноєвропейських та місцевих слов'янських первнів. Культурний рівень нашої країни з багатьох поглядів — наприклад, щодо поширення грамотності — не поступався іншим частинам тодішньої Європи. Київ часів Ярослава Мудрого належав до найбільших європейських міст того часу. Проте ми не перейшли на світанку нашої історії через незрівняну школу інтелектуальної дисципліни, що нею в культурному розвитку західних народів була середньовічна схоластика.

Перший зародок організованого наукового життя зустрічаємо в українській історії відносно пізно, щойно в 17 столітті, коли постала Києво-Могилянська академія. На свій час це був визначний інтелектуальний осередок, що його впливи променювали навіть поза територію України, на балканські землі й Московщину. Духове піднесення, що знайшло свій вираз у постанові Київської академії, відбувався паралельно з політичним підйомом козащини, що вилився в революцію під проводом Богдана Хмельницького. Одна з великих трагедій нашої історії, що на неї дослідники не звернули досі належної уваги, це брак координації між цими двома паралельними процесами.

Як емпіричне історичне явище, Хмельниччина була подією грандіозних вимірів, що ніяк не поступалася нідерландській та англійській пуританській революціям. Однак у порівнянні з цими західними рухами козацька революція виявляла чималу безпорадність в інтелектуально-ідеологічній площині, коли йшлося про те, щоб зформулювати свою політичну програму та законодавчими актами закріпити породжений визвольною війною новий лад. Виявом цієї безпорадності була, між іншими, незграбна редакція Переяславських статей. Як відомо, серед козацької старшини не бракувало людей, бувалих у світі та більш-менш освічених, які, наприклад, володіли тогочасною інтернаціональною мовою — латиною. Проте Хмельниччині забракло творчих інтелектів на високому рівні: мислителів-ідеологів, публіцистів та законодавців. Елементи раціональної політичної мислі з'явилися серед козацької провідної ворстви щойно в другому чи третьому поколінні після революції 1648 року. Тут можна згадати про Бендерську конституцію 1710 року, про працю кодифікаційної комісії 1728—48 років (підготовка кодексу «Права, по котрим судиться малоросійський народ») та про літературну діяльність козацьких

⁹ *George P. Fedotov, The Russian Religious Mind: Kievan Christianity* (New York, Harper Torchbooks, 1960), p. 380.

літописців кінця 17 — початку 18 століття. Таким чином ці інтелектуальні досягнення постали вже на руїнах незалежної козацької держави. Бендерська конституція та кодекс 1743 року не були введені в життя, а козацькі літописи не були у свій час надруковані й поширювалися тільки в рукописних копіях.

Конечне інтелектуальне оформлення могли б дати козацькій державності учені з середовища Київської академії, але вони зайняли супроти неї в основному нейтрально-вичікуючу позицію. Між козацькою верхівкою та православними духовними колами існувало багато взаємопов'язань; козацькі гетьмани, від Сагайдачного до Мазепи, були протекторами київських шкіл. Але українська духовна інтелігенція 17 століття, що виросла, як суспільна група, серед релігійних конфліктів польської Речі Посполитої, мислила радше універсально-віроісповідними, ніж національними категоріями. У добу релігійних усобиць 16—17 століть бачимо в багатьох європейських країнах понаднаціональні конфесійні партії, що розсаджували внутрішню злютованість держав. Так, наприклад, англійські католики чекали порятунку від еспанської інтервенції, тоді як французькі протестанти-гугеноти спілкувалися з зовнішніми ворогами Франції. Очевидно, держава Війська Запорозького не була для київського православного духовенства чужовірною. Проте воно не хотіло зв'язувати беззастережно долі церкви з непевними політичними перипетіями козащини; воно воліло орієнтуватися на найсильнішу єдиновірну державу — Москву, яка могла, здавалося, найуспішніше забезпечити інтереси православ'я.

Виходні з середовища Києво-Могилянської академії зробили великий вклад у розбудову російської імперської ідеології. У 1674 році появилася історичний трактат «Синопис», що його авторство приписують Інокентієві Гізелю, ректорові Київської академії. «Автор „Синописиса“ монархіст, він керується... концепцією про споконвічність самодержавного ладу в Росії, про успадкованість монархії Київської Русі Руссю Московською, в особі російського самодержавства. Возз'єднання України автор тлумачить як повернення її земель під високу скіпетроносну руку російського монарха... Тенденційний добір джерел і побудова викладу історичного матеріалу підкорені обґрунтуванню прав російської монархії на володіння Україною».¹⁰

Тим часом, як козацькі літописи залишилися в рукописі, «Синописис» витримав близько тридцяти видань і довгий час служив як популярний підручник історії на Україні й у Московщині. Теофан Прокопович, теж у минулому ректор Київської академії, а згодом найближчий співробітник Петра I у церковних справах, у трактаті «Правда волі монаршей»

¹⁰ М. І. Марченко, Українська історіографія (Київ, Видавництво Київського університету, 1959), стор. 62.

(1722) дав теоретичне обґрунтування ідеології російського «просвіченого абсолютизму».

Недостатня підтримка з боку місцевих інтелектуальних кіл була однією із причин, чому не встояла козацька державність. А культурні діячі киево-могилянського осередку потроху розпорошилися по просторах імперії, затрачуючи при цьому свою власну національну тотожність. Обставини склалися так, що киево-могилянська традиція не лягла в основу дальшого духового розвитку української нації. Це цінне надбання було нами в великій мірі фактично втрачене.¹¹

Таким чином 19 століття застало Україну, зведену до рівня етнічної маси, а українську культуру до рівня народної селянської культури. Ми не сміємо обезцінювати нашої народної культури: усної словесности, пісенности, декоративного мистецтва тощо. Тут крилися автентичні естетичні й етичні вартості. Але ясно, що народна культура була безсила перед обличчям складних проблем модерного світу, які вимагають застосування раціональних метод. Історія українського народу не витворила в ньому міцних традицій раціонального мислення. Ця недостача засуджувала народ до ролі пасивного субстрату, що його соками годувалися чужі, панівні держави й культурні організми.

Щойно на цьому історичному тлі можемо повнотою усвідомити собі безсмертну заслугу наших «просвітителів» другої половини 19—20 століть: Костомарова, Куліша, Антоновича, Драгоманова, Франка, Грушевського і плеяди їхніх співробітників і послідовників. Вони намагалися обґрунтувати українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів може нам здаватися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, — це була сама метода: їхній «раціоналізм». Народ, що його історична недоля звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій мозок, іншими словами, почав з етносу перегорюватися на модерну націю. Без велетенської інтелектуальної підготовчої праці, проведеної нашими просвітителями, не було б можливе «чудо» 1917 року та відновлення української державности.

Револуційні роки розбухали та інтенсифікували українську національну свідомість; але утрата свіжо відзисканої

¹¹ Відрадне явище в культурному житті радянської України останнього часу — зростання зацікавлення духовою спадщиною 17—18 століть. Згідно з повідомленнями, готуються до друку нові видання козацьких літописів та інших літературних пам'яток тієї доби. Ведуться дослідження над збереженими в рукописах курсами філософії, що їх читали в Києво-Могилянській академії. Ці зусилля — крок у напрямі до відновлення континуїтету в нашій обламаний та фрагментарній культурній традиції.

самостійности викликала ідейну кризу. В 1920-их і 1930-их роках на порядку дня стояла (принаймні коли говорити про позарадянський український світ) справа критичного перегляду спадщини попередньої, просвітительської доби, перетравлення досвіду визвольних змагань і усвідомлення причин (упадку української держави. Вячеслав Липинський дав у своїх писаннях приклад того, як могла виглядати така критика, що, будучи навіть дуже суворою, при цьому завжди залишалася речевою й через це будуючою. Липинський дав глибоку діагностичну слабостей української демократії дореволюційного й революційного часу: наша демократія мислила категоріями не влади, а перманентної опозиції до влади. Липинський був ідейним противником демократії, але з його творів демократ може багато дечого навчитися.

Молодий у той час націоналістичний рух теж виріс на критиці нашої демократії. Після поразки визвольних змагань така реакція була зовсім закономірна. Але націоналізм пішов при цьому не шляхом вношення потрібних корективів у духовий доробок попередників, але його безпардонного руйнування.¹² Всупереч заповітам наших просвітителів, які наголошували на потребу раціонального пізнання, націоналістичний рух плекав культ «сліпого чину», «іраціонального хотіння». Націоналізм виховував своїх послідовників у дусі засадничої підозрливості щодо критичного мислення та вільної дискусії, які кваліфікувалися як розкладові явища, що ослаблюють революційний активізм. Величезна шкода від цієї проповіді іраціоналізму полягала в тому, що вона йшла по лінії традиційних слабостей української духовости, вона падала на сприятливий для неї суспільний ґрунт, який і так ніколи не трішив культурою інтелекту.

¹² Яскравий приклад цього — погромницьке ставлення до найбільшого українського дореволюційного політичного мислителя Михайла Драгоманова. Головний націоналістичний «експерт» у цій справі Михайло Мухин договорився до того, що назвав Драгоманова «законним спадкоємцем Петра I!» (*М. Мухин, Драгоманов без маски*, Львів, 1934, стор. 55). Постійне цькування пам'яті Драгоманова викликало нарешті протест з боку Євгена Маланюка: «Прийшов час на цілком об'єктивну оцінку літературної спадщини Драгоманова, цілої спадщини, серед якої варто спинитися на праці „Историческая Польша и великорусская демократия”» (*Є. Маланюк, «Книга спостережень»*; Торонто, 1962, стор. 110). Це сказано ультрабоережно, та ще й сховано у примітку до статті, написаної з іншого приводу. Автор, очевидно, побоювся прямо виступити проти партійної догми. Все ж нотка протесту в наведеній цитаті незаперечна. Будьмо вдячні покійному Маланюкові й за це!

Тут варто зупинитися на постаті Дмитра Донцова — публіциста, що мав великий, подекуди вирішальний вплив на формування ідейного обличчя націоналістичного руху. У розвитку Донцова слід відрізнити два етапи, розділені появою книги «Націоналізм» у 1926 році. До групи його ранніх писань можна зарахувати такі праці: «Модерне москвофільство» (1913) — дотепна критика української інтелігенції; нарис «Українська державна думка і Європа» (1919), що його можна поставити поруч з рівночасною, але глибшою й соліднішою студією Юліяна Охримовича про розвиток української національно-політичної думки; «Підстави нашої політики» (1921) — апологія концепції українсько-польського союзу, спрямованого проти Росії; есей про Лесю Українку (1922), що про нього прихильно висловився такий майстер літературної критики, як Микола Зеров. Усі ці писання (незалежно від того, як оцінювати поодинокі висловлені в них погляди) свідчать про те, що Донцов тоді ще умів думати й цим самим міг стимулювати думання українського суспільства.

Проте вже в цих ранніх творах він часто виявляв себе не так філософом, як радше софістом. (Уживаю цих понять у платонівському розумінні: «філософ» — шукач об'єктивної істини, а «софіст» — шукач ефектів, що для нього слово є знаряддям для досягнення певних заздалегідь визначених цілей). Характер творчості Донцова помітно міняється з другої половини 20-их років. Він продовжує багато публікувати, але його писання стають монотонні. Це безконечне переспівування, з дрібними варіантами, дуже обмеженого репертуару ідей. Тон цих писань стає шораз більш фанатичний, аргументація шораз більше свавільна, з виразними параноїчними рисами (тлумачення різних подій і явищ, як наслідку змовницької діяльності таємничих «темних сил»). Разом з цим — безкритичне вихвалювання фашизму й гітлеризму та пропаганда іраціоналізму, антиінтелектуалізму й волонтаризму.

Як пояснити цей занепад блискучого колись публіциста? Повну відповідь зможуть дати майбутні біографії Донцова, але мені здається, що основна причина полягала в тому, що з часу появи «Націоналізму» він повірив у своє пророче покликання. Від пророка, звичайно, не можна вимагати, щоб він досліджував та дискутував раціонально; він тільки проголошує абсолютні істини та виклинає нечестивих. У першу чергу пророк позбавлений двох прикмет, що конечні для збереження нормальної духової рівноваги: почуття гумору та здібности до самокритицизму. Іншими словами, маємо тут справу з випадком т. зв. «психічної інфляції»: людина утотожнює себе з уявною ролею, маска заступає живе обличчя, думання відривається від контакту з дійсністю. Це не випадок, що початки духового занепаду Донцова збіглися з виникнен-

ням націоналістичного руху. Взаємодія між Донцовим та націоналістичним рухом (що до нього він, як відомо, організаційно ніколи не пристав) була глибока та в рівній мірі фатальна для обох сторін. Наявність цілого великого середовища, яке побожно сприймало його об'явлення, утверджувала Донцова в його пророцьких претензіях. А для націоналістів Донцов став авторитетним учителем і живим прикладом інтелектуальної безвідповідальності.

У центрі донцовського вчення, як воно сформульоване у книзі «Націоналізм» стоїть концепція волюнтаризму; сам автор говорить про «чинний» або «волевий націоналізм».¹³ Хтось миг би сказати: чи ж сильна воля не є бажаною прикметою в одиниці та нації? Отже чому нам заперечувати проти концепції волюнтаризму, навіть якщо вона в Донцова дещо перенаголошена? Але суть справи в тому, що в основі донцовської концепції волюнтаризму лежить засадниче нерозуміння феномену волі. Донцов грішить не певною односторонністю (це ще не була б смертельна помилка), а фальшивим схопленням проблеми. Через це його концепція волюнтаризму порочна в самому своєму корені.

Погляньмо на дефініцію волі в Карла Густава Юнга, геніального психолога-мислителя 20 століття: «Під волею розумію суму психічної енергії, що стоїть до диспозиції свідомості. Згідно з цим, акт волі означає енергетичний процес, викликаний свідомою мотивацією. Тому я не назвав би психічної дії, обумовленої несвідомими мотивами, вольовим актом. Воля є психічним феноменом, що завдячує своє існування культурі й моральному вихованню та що в великій мірі відсутній у примітивній духовості».¹⁴ Іншими словами, воля є функцією взаємодії між психічною енергією і свідомістю. Де нема свідомості, там не доводиться говорити про волю. Тому ми не визнаємо існування вольовості у тварин, що їх поведінка здетермінована інстинктами. Ніхто, наприклад, не скаже, що мурашки обдаровані сильною волею, хоч вони виявляють чудесну наполегливість у будіванні мурашника; це саме стосується перелетних птахів, які безпомилково знаходять свій шлях на відстані тисячі кілометрів. Воля становить специфічно людський феномен, бо людина є єдиною відомою нам істотою у всесвіті, що посідає самосвідомість. При цьому, очевидно, теж велика більшість людських психічних актів має несвідомий, отже не-вольовий характер. Юнг підкреслює недорозвиненість волі у первісних народів, що їх поведінка май-

¹³ Я користувався третім виданням «Націоналізму» (Лондон—Торонто, Українська Видавнича Спілка, 1966). Для пізнання ідейної еволюції Донцова було б цікаво простежити, наскільки це останнє видання, «справлене автором», відрізняється від першого 1926 року. Я не мав змоги цього дослідити.

¹⁴ C. G. Jung, *Psychologische Typen*. Neunte, revidierte Auflage (Zürich und Stuttgart, Rascher Verlag, 1960), 527 f.

же повністю обумовлена несвідомими, інстинктовими та звичайними мотивами. Це саме стосується психології дітей.

Ці твердження не означають обезцінення несвідомих чинників у людській психіці. Навпаки, навіть у людей з високорозвинутою свідомістю більшість психічних актів, зокрема тих, що зв'язані з рутинною щоденною життя, залишається автоматизовано-інстинктовою. Односторонній розвиток свідомості, при непевності інстинктових відрухів, може приводити до паралічу волі, що відомий під назвою «гамлетизму». Проте, це не міняє основного твердження: свідомість становить трансформатор, що перетворює примітивну психічну енергію на волю. Таким чином феномен волі завжди включає елемент раціональної рефлексії, морального рішення, вільного вибору між альтернативами. Потенціал свідомості (і цим самим вольовості) заложений у людській природі, але реалізація цього потенціалу — пізній плід у розвитку людства та індивіда. Як указує грецький міт про муки Прометея, що викрав вогонь з неба, та біблійний міт про муки прародителів, які навчилися розпізнавати добро і зло, — здобуття свідомості окуплене ціною терпіння, яке становить невід'ємний атрибут морального конфлікту. Разом з цим саме свідомість є божественною «іскрою Прометея», що робить людину в повному значенні слова: істотою, обдарованою розумом, сумлінням, відповідальністю та вільною волею.

Повертаючися до Донцова, доводиться сказати, що головна помилка його волюнтаристичного вчення в тому, що в ньому затерта різниця між свідомо й несвідомо обумовленими проявами психічної енергії. Те, що важить для Донцова: аби психічна енергія проявлялася з великою силою та ще й по змозі «вибухово». Він любить драматичних, навіть мелодраматичних ефектах; зате наполегливі зусилля волі, якщо їх зовнішні форми не такі подібні до фюерверків, йому не імпонують. Згідно з Донцовим, «головним мотором наших вчинків є власне бажання, афекти, пристрасті, за якими в хвості йдуть мотиви» (стор. 223). Суттю донцовського розуміння вольовості є непогамована емоційність — «воля до життя, без санкцій, без оправдання, без умотивування» (стор. 228). Але поскільки раціональна та етична свідомість людини обмежує буянню емоцій — ця свідомість Донцову антипатична. Це й є причина донцовського програмового іраціоналізму та аморалізму. В одному місці, не без несвідомого комізму, Донцов пропонує як приклад вольовості «чистий рефлекс бойового півня, який у присутності іншого [півня] ... їжитья, готовий до бою» (стор. 230). Але закукурічений півень з його «чистими рефлексами» звичайно служить за символ не сильної волі, але дурноти!

На цьому місці кілька слів критики. Чи людина, що перебуває в полоні своїх афектів і пристрастей та, гнана ними, виявляє велику енергію, складає цим докази своєї сильної волі? Відомо, що наркомани, щоб заспокоїти своє непереборне прагнення, не раз dokonують чудес винахідливості, не зупиня-

ючися перед злочинами. Чи назвемо таку поведінку вольовою? Цей приклад може здаватиметься надто крайній, хоч він логічно зовсім вміщається в донцовську концепцію волюнтаризму. Але не мусимо йти так далеко. Щоденне життя раз-у-раз дає багато прикладів непогамованої емоційності: «баської» гістерії, дитячої чи сенильної впертості, вибухів нерозумного гніву, відрухів заздрости й амбіції, проявів дурної хапливості, жадоби влади (яку Донцов захвалює як якусь особливу чесноту!) та когутячої агресивності. Чи піддаватися таким «бажанням, афектам і пристрастям» означає доводити силу волі? Всупереч Донцову, ми дотримуємося погляду, що критерієм вольовості є не сліпа емоційність, але, навпаки, здатність підкоряти емоції контролеві свідомості, з її раціональними та етичними вимогами.

Політична концепція Донцова зовсім послідовно випливає з його теоретичних засновків. На його думку, «власне недорозвинення „емотивного” первня було причиною наших останніх катастроф», себто поразки визвольних змагаль 1917—20 років (стор. 302). Як засіб для скріплення вольовості українського суспільства, він радить «розпалювати до білого емотивність» (стор. 303) та плекати «новий національний ерос» (стор. 312 і наст.). У прямій відповіді на ці донцовські тези Липинський написав зараз таки після виходу «Націоналізму»: «Це тільки Ви — інтелігенти українські, що в гріхах молодости загубили всі свої еротичні здатності, — думаєте, що „ерос” може творитися книжками. Наш народ чорноземний „еросу” і „фанатизму” має аж занадто, забагато. Його „ерос” Ви вже досвідчили недавно на власній шкірі. Але, досвідом не научені, знов махаєте йому перед очима, тепер вже на націоналізм перефарбованим, революційними хустками».¹⁴

Якщо в критичні роки революції українська нація дійсно не зуміла виявити належної волі до власнодержавності, то в чому лежала причина цієї слабости? Чи справді, як запевняє Донцов, у недостатчі емотивного первня, фанатизму, еросу? Погляньмо на простори Наддніпрянщини в 1919 році, коли на них аж шумувало від різних партизанських загонів. Чи Махнові, Зеленому, Григорієву та десяткам інших отаманів бракувало «еросу»? (Тут можна б послатися на літературні свідчення про ту добу: «Чотири шаблі» Юрія Яновського та «Нотатник» Юрія Липи). Коли б стихійна сила, що розпорошувалася в примітивних відрухах та братовбивчих усобицях, була спрямована в одне річище, Україна постала б не лише як самостійна, але як потужна держава. Забрало не «еросу» — струму емотивної енергії, а «логосу» — трансформатора свідомості. Це, зрештою, була здавна хронічна слабкість української духовости.

Терапія, що сперта на хибній діагнозі, не може принести пацієнтові добра. Послідовне застосування донцовської

¹⁴ Вячеслав Липинський, Листи до Братів-Хліборобів (Відень, 1926), стор. XVIII.

рецепти — «розпалювати до білого емотивність», могло доводити людей до стану амоку та сприяти виникненню секти танцювальних дервішів. Але таким способом напевно не можна було виховати мудрих і мужніх провідників. Проповідь так званого волюнтаризму була тим небезпечнішою, що вона часо в збіглася з кризою традиційного народного етосу, закоріненого в патріархальному селянському побуті. Старій народній культурі і бракувало розвиненого раціонального первня, але у своїх власних межах вона забезпечувала дійовість стабільних суспільних і моральних норм, санкціонованих релігійним світоглядом. Соціально-економічні зміни 19 і раннього 20 століть розхитали цей традиційний лад, а події першої світової війни та наступних років потрясли його до самих основ. Це робило маси податливими на демагогію та схильними до огайдачачення чи збільшовичення, при чому таке розпутування людської bestii могло відбуватися не тільки під «лівими», але також під зовсім протилежними гаслами. Скриплення первнів раціональної, критичної мислі могло протидіяти цим небезпечним тенденціям. Зате кидання гасел «волюнтаризму» — себто розгнужданої емоційности, дорівнювало в таких умовах промощуванню шляхів до загального здичавіння суспільного життя.

КІНЦЕВІ УВАГИ

Ми торкнулися в наших висновках широкого кола питань, які, проте, всі оберталися довкола однієї центральної проблеми: роля інтелекту, розумового первня в минулому й сучасному житті України. Наш безпосередній практичний висновок: потреба реабілітації раціональної, критичної мислі та несимульованої інтелектуальної свободи в промодському побуті української еміграції. Слід пам'ятати, що внутрішні відносини нашої діаспори — це єдина суспільна сфера, що в ній ми самі є господарями. Ми не маємо ніякого впливу на уклад великих, міжнародних відносин у світі. Ми можемо щотроху, в скромних межах, впливати на ідейні процеси на Україні, при чому, однак, наша роля може бути тільки допоміжна. Але еміграційна громадська дійсність залежить у першу чергу таки від нас самих, і тому вона є на нашій безпосередній відповідальності.

Полемічне спрямування цієї статті може дати привід до деяких непорозумінь, що їх бажаю задалегідь спростувати. Стаття являє собою апологію «раціоналізму». Але це зовсім не значить, що я стою на позиціях послідовного раціоналістичного світогляду — на подобу марксизму, або позитивізму 19 століття, який іраціональні елементи буття вважав за ілюзорні та переконаний був у тому, що вони можуть поступово бути виеліміновані з індивідуального й збірного людського існування. Думки про те, що ціле життя людства може бути упорядковане на раціональних, наукових основах я завжди

відкидав, як найвну утопію. Ще Іммануїл Кант поставив питання про межі наукового пізнання. Модерна глибинна психологія розкрила велетенську вагу несвідомих, іраціональних чинників у людській психіці. Карл Густав Юнг уважав, що шлях до повноти людського буття веде через синтезу свідомого й несвідомого первня. Макс Вебер твердив, що наука дозволяє нам пізнавати світ, його структуру, закономірності, розвоєві тенденції, але вона не може визначати цілей людської діяльності. Я згадую Юнга і Вебера тому, що цих мислителів вважаю за моїх учителів. Отже наголошування раціоналізму має так би мовити, передусім педагогічний характер. Ідеться про скріплення функції, що в українській духовості виразно дефектна.

У нас залюбки пишуть крилате слово німецького філософа і письменника, Йоганна Готфріда Гердера, що, мовляв, «Україна стане колись новою Грецією».¹⁵ Це було сказане в 1769 році, отже два століття тому, але Гердерове віщування досі не здійснилося... Тут можна б указати на надзвичайні трудні обставини, що в них проходило життя українського народу, які не давали йому виявити його творчих спроможностей. Але більш цікаве питання щодо внутрішніх подібностей і різниць між старогрецьким і українським культурними типами. Чимало обсерваторів звертали увагу на певну «еллінськість» української духовості. Клясичний грецький ідеал калокагатії — сполучення краси й добра, естетичного й етичного — не чужий українському світосприйманню. Але в нашій традиції бракує одного засадничого елемента грецької культури: раціоналізму, чи пак інтелектуалізму. Не даремно саме на грецькому ґрунті народилася філософія та ряд наукових дисциплін, починаючи з астрономії (на відміну від орієтальної астрології) та кінчаючи історією. Грецький інтелектуалізм сильно позначився й у мистецькій сфері. У панорамі світової літератури, мабуть, нема більш інтелектуального жанру поезії, як грецька драма. Це стосується як її філософськи насиченого змісту, так і дисциплінованої, майже математичної форми. Як контраст до того, вся українська література пронизана ліризмом. Ліричне забарвлення має навіть наш епос («Слово о полку Ігореві», козацькі думи).

Поступ мусить будувати на підвалинах того, що вже реально існує. Характер народу, витворений віками, не може бути самовільно змінений. Але в нього можна вносити корективи, його можна розвивати в певному напрямі. За основну позитивну прикмету українського характеру слід визнати багатство почувань, сердечну теплоту, щирю людяність. Можна говорити про гуманізм та антропоцентризм, як про основну тенденцію українського народного світогляду. Борис Крупницький, історик з нахилом до філософської рефлексії, висловився про цю справу так: «Повнота життя — це рівночасно

¹⁵ Див. Володимир Січинський, Чужинці про Україну. 2 вид. (Прага, Культурно-наукове видавництво УНО, 1942), стор. 146.

і заклик до людяности. Хто живе повним життям, той не цурається, не ізолюється, той зберігає живу душу й хоче жити в спілці, в згоді і любові з людьми, шануючи в них образ і подобиє Боже. Ця проблематика нам, українцям, зовсім не чужа. Ми маємо письменників, що з великою силою виявили процес душевного зuboжіння своїх героїв з моментом відступу від повноти життя. Омертвіння душ, що виїшли з контакту з потоком людського життя і себе ізолювали, — це тема, яку з геніяльною експресією висловив Гоголь.¹⁶ І в іншому місці: «Безперечно, в українців взагалі закладені якісь глибокі сердечні якості. До деякої міри вони стоять у зв'язку з тим, що Чижевський назвав українською „філософією серця”. Природна людяність українця така помітна, що знайшла собі відгомін навіть у чужинецьких описах України різних часів».¹⁷

Не даремно символічною постаттю в новітній українській історії є Шевченко, що тайна його генія криється в глибинності й інтенсивності його людяности, його безпомилкової етичної інтуїції. Цей самий мотив бринить у писаннях двох найбільших філософських розумів, що їх видала Україна, Григорія Сковороди та Памфила Юркевича. Гуманістичний характер, хоч з різними забарвленнями, мали концепції двох наших найвизначніших політичних мислителів — Драгоманова й Липинського, цих протиставних і взаємодоповнюючих полюсів української суспільно-політичної думки.

Ті прикмети, що їх символізуємо словом «серце», становлять велику цінність у сучасному світі, що в ньому (поряд з небувалим прогресом природничих наук, техніки й економіки) множаться загрозливі ознаки атрофії почувань, психологічного відчуження, дегуманізації. Ми не можемо відриватися від традиційних вартостей нашого народу, якщо не хочемо перестати бути собою. Але традиційних вартостей самих собою не вистає. Їх слід доповнити через скріплення дефективної функції — інтелекту. Крім українського серця, потрібний ще український мозок. Щойно тоді український народ зможе стати господарем на власній землі, зайняти рівноправне місце «в народів вольних колі» та давати повноцінні внески у розвиток вселюдської культури. Якщо Україна еволюціонуватиме в цьому напрямі, тоді, можливо, ще сповняться віщування Гердера.

¹⁶ Б. Крупницький, Історіознавчі проблеми історії України (Мюнхен, Український Вільний Університет, 1959; циклоstileве видання), стор. 155—156.

¹⁷ Там таки, стор. 203.

Юліан Колесар

Юліан Колесар за час свого трирічного перебування у США влаштував уже кілька індивідуальних виставок у різних містах Америки і брав участь у збірних виставках. Остання його індивідуальна виставка під загальною назвою «Інтерпретація ранніх мотивів» була відкрита 27 березня 1971 у приміщенні Українського інституту Америки. Виставлено було 4 великі олії та 25 гвашів.

Олії, трактовані у відомій уже нашій публіці манері, зазвичай не підходили до загальної назви «Інтерпретація ранніх мотивів». Ці т. зв. «ранні мотиви» — це біблійні сцени та релігійні зображення, джерело яких лежить у візантійському іконописанні.

Гваші невеликим форматом та багато де в чому відмінні від творів, що їх ми досі бачили.

Як це вже було підкреслюване при нагоді попередньої виставки, Колесар досі трактував свої сюжети площинно та декоративно. Здавалося, що декоративність була для нього самоціллю («Спаситель у славі», «Голова Христа»).

На останній виставці бачили ми вже в деяких картинах відхід від декоративности *per se*. Можливо, що частинно це було

викликане конечністю дотримуватися суворих композиційних заłoжень візантійських ікон («Ведення в храм»).

Найкраще показана ця велика зміна у двох різних інтерпретаціях одного і того самого сюжету: «Св. Михаїл». Одна картина багатобарвна, цілкови́то площинна, вона могла б бути проєктом театрального чи балетного одягу бачванського молодого, коли той одягається до шлюбу. Друга інтерпретація роблена на зразок ікони, кольористично стримана, набагато більш експресивна.

У палеті Колесара також помітні зміни. Досі його кольори були живі та теплі, але їх не було багато. Між кольорами не було переходів, не було відтінків.

У деяких картинах на останній виставці («Зняття з хреста», «Розп'яття», «Введення в храм») зустрічаємося вперше в Колесара з мішаними кольорами, півтонами та менше яскравими ефектами.

Річ ясна, важко порівнювати кольористичні розв'язки олій з гвашами, так що немає покищо змоги ствердити, чи цей процес у Колесара дійсно нове явище, чи тільки зумовлений відмінною технікою.

Церковні ризи

Як уже відомо з щоденних газет, радянське агентство «Ново-експорт» передало галерії «Парк Беннет» у Нью-Йорку у продаж на аукціоні низку різних релігійних предметів, між ними кільканадцять церковних

риз з Лаврського музею та з собору св. Софії у Києві.

Завдяки розшукам та досліддам мистця С. Гординського ці експонати вдалося ідентифікувати та врятувати.

Заходами С. Гординського та

Українського інституту Америки вдалося зацікавити справою цих ряс деякі українські установи (Український музей у Стенфорді, Союз українок Америки, церква св. Івана Христітеля в Ньюарку), і вони на публічному аукціоні 24 березня викупили майже всі вартісніші речі. Між ними були: єпископ-

ська риза з козацької доби, єпископська риза з Києво-Печерської Лаври з кінця 18 ст. та інші єпископські та дияконські ризи з 18 і 19 ст.

Українська громада мала нагоду вперше оглядати ці дорожочинні пам'ятки у приміщенні Українського інституту Америки 28 березня.

Аркадія Оленська-Петришин

Аркадія Оленська-Петришин влаштує індивідуальні виставки вже від 1963 року. Вона мала досі три виставки в Нью-Йорку та дві в Чикаго. Остання, четверта в Нью-Йорку, була відкрита 4 квітня в Галерії Боллі, тій самій, де відбувалися три її попередні виставки.

Після відносно короткого часу, коли Оленська-Петришин малювала безпредметні картини, вона повернулася до предметного мистецтва, зокрема до зображення людських постатей.

Картини на останній виставці — це здебільша жіночі постаті, часто до половини закриті кольористично багатими квітами та травою.

Центральною темою виставки є почуття відчуження, відокремлення та браку зв'язку між постатями, які цей факт сприймають і акцептують. Але акцептують вони його пасивно, як, щось, проти чого немає ані можливості, ані сенсу бунтуватися. Їхня реакція — замкнутись у собі та втекти від оточення.

Тому таким важливим композиційним елементом картин є трава, бо в траві людина може сховатися. Висока трава дає можливість втекти від світу та інших людей, а інколи, може, й від себе самої («Мрії»).

Обличчя постатей на картинах плоскі, без виразу, не від-

дзеркалюють ніяких почувань. Глядач на перший погляд не знає, чи вони нічого не відчувають, чи, може, своїх почувань не хочуть виявляти («Коктейл-парті»).

Але згодом у контексті картин та рисунків стає ясним, що постаті свої почування свідомо прикривають маскоподібним виглядом. Там, де почувань закрити не можна («Обійми»), — лица невидні, відвернені від глядача.

Бо людина, яка не має можливості фізично втекти від свого оточення, мусить деколи порядком самооборони приховувати та маскувати свої почування, як і свою власну безборонну вразливість.

Технічно олії Оленської-Петришин можна окреслити терміном HARD EDGE, хоча він властиво позичений від безпредметного мистецтва. Площини кольорів мають різні контури, чітко відділені одна від одної. Кожна площина, кожна форма кольористично однастайна, існує сама для себе.

Обличчя постатей трактовані як одна площина, в одному кольорі, вони можуть бути обличчями, але також і масками. Вони контрастують з багатством та вітальністю довкілної природи («Мрії») і надають картинам містерійності («Місячний краєвид», «Мрійники»).

М. Кузьмович

Україна і чехо-словацька криза

Grey Hodnett and Peter J. Potichnyj, THE UKRAINE AND THE CZECHOSLOVAK CRISIS. Cambera, Department of Political Science, Research School of Social Sciences, Australian University, 1970. Occasional paper No. 6), 154 pp.

Грей Годнетт і Петро Й. Потічний, УКРАЇНА І ЧЕХО-СЛОВАЦЬКА КРИЗА. Камбера, Департамент політичних наук, Дослідна школа соціальних наук Австралійського університету, 1970 (Неперіодичне видання, ч. 6) 154 стор.

Предметом цієї праці, що її авторами є професори політичних наук у Канаді — Г. Годнетт (в York University) і Петро Потічний (у McMaster University), обрано дослідження українського фактора чи української участі в чехо-словацькій кризі 1968—69. Автори праці виходять з засади, що рішення СРСР у справі військової інтервенції в ЧССР було зумовлене не якимось одним-єдиним фактором, а було наслідком комбінації різних факторів і мотивів, серед яких не без серйозного значення був і український аспект того, що «Известия» від 24 серпня 1968 в статті «Отстоять дело социализма!» назвали «Политика КПСС и Советского правительства по оказанию братской помощи чехословацкому народу в защите его социалистических завоеваний».

Щоб представити й вияснити складне тло українського аспекту «братньої допомоги» Чехо-Словаччині в 1968 році, автори з'ясовують розвиток політичної ситуації й подій на Україні за останні приблизно десять років, як також ситуації в Чехо-Словаччині перед інвазією, присвячуючи зокрема багато уваги Словаччині та Пряшівщині. У дальшому розглянено дуже своєрідні взаємодії між Україною й Чехо-Словаччиною, знову ж з окре-

мою увагою до українсько-словацьких і українсько-пряшівських взаємин. Завершують книгу розділ про ситуацію в ЧССР та на Україні після інвазії і висновки.

Праця написана на багатому, добре впорядкованому й проаналізованому матеріалі, головне з чехо-словацьких та радянських джерел. У ній наводиться велика сила фактичних даних та інформацій, які з цією книгою вперше входять у науковий обіг. У висліді маємо серйозне дослідження типу так зв. case study, яке поширює, доповнює чи виправляє у багатьох важливіших з-поміж приблизно 85 книжкових публікацій, які дотепер появились на Заході про чехо-словацьку кризу 1968 року.

Вплив чехо-словацьких подій першої половини 1968 року на українське суспільство трудно визначити, але, як автори стверджують, важливішим у цьому випадку був не так розмір фактичного впливу, як уява про нього керівників партії й уряду Радянського Союзу та УРСР. А ця уява складалася, очевидно, під впливом тих національно-політичних процесів, які тривають і тривали на Україні ще задовго до заміни Антоніна Новотного Александром Дубчеком на посту першого секретаря Комуністичної партії Чехо-Словаччини. Що нові лібералізацій-

ні реформи, а зокрема творення нового федеративного чи майже конфедеративного типу стосунків між Словаччиною й Чехією могли, наскільки вони були відомі на Україні, викликати симпатії чи навіть скріплювати переконання й віру у власні позиції прогресивних елементів українського суспільства, а тим самим перешкоджати уніфікаційній політиці злиття націй в СРСР, — це очевидне. Отже, деякі західні спостерігачі та західня преса спрощували справу, коли зводили складну мережу відносин до ідеї страху радянських керівників перед зараженням України лібералізаційними реформами Чехо-Словаччини. Це спрощення виникло в наслідок того, що, з одного боку, на Заході не враховувано внутрішньої ситуації на Україні, а з другого — переочувано той факт, що в період перед серпнем 1968 року впливи йшли не тільки й виключно в одному напрямі, тобто з ЧССР на Україну. Відомо ж, що, наприклад, немало пражських студентів стали українцями аж після закінчення університетських студій у Києві чи Львові. А втім, не можна не брати під увагу й того, що прихильники сталінського курсу внутрішньої й зовнішньої політики СРСР вживали «аргумент» т. зв. «зараження» України, щоб просунути рішення в справі інвазії на ЧССР.

Оскільки участь керівників КПУ та уряду УРСР чи й українців у провіді КПРС у всіх фазах політичних ходів і маневрів, що привели до пам'ятного 21 серпня 1968, була дуже помітна (М. Підгорний, П. Шелест, В. Щербицький, маршал А. Гречко, амбасадор Червоненко), автори праці присвятили багато уваги наświetленню ролі зокрема Підгорного, Шелеста і Щербицького у формулюванні радянської політики і рішень у

справі Чехо-Словаччини. Для цього наświetлення вони використали й проаналізували надруковані в радянській пресі виступи трьох діячів, а також звідомлення радянської преси про їхню діяльність того часу. Автори, очевидно, свідомі того, що приступний їм матеріал далеко не дає всіх потрібних даних і інформацій для створення повного і остаточного образу в даному питанні. Проте вони вважали, що навіть той матеріал, який їм був приступний, дає можливість хоч у головних рисах накреслити ролі й позиції людей з верхівки партії й уряду УРСР у подіях, що привели до інвазії на ЧССР. У висліді цікавої аналізи радянської преси автори стверджують, що коли Підгорний і Шелест агресивно обстоювали політику інтервенції, позиція Щербицького стосовно ЧССР була виразно поміркована, а крім того, його виступи були скеровані радше на внутрішні інтереси УРСР, як економічна реформа тощо.

Чимало уваги автори праці присвятили економічним факторам радянсько-чехо-словацьких зв'язків, а зокрема добре представлена й цікаво проаналізована ролі таких комунікаційних засобів, як преса й радіо. На ділі, з огляду на географію, оці радянсько-чехо-словацькі комунікаційні й господарські зв'язки — у великій мірі українсько-чехо-словацькі.

Тло, на якому автори розглядають основну тему, складається з багатьох елементів. Інтерпретація окремих з-поміж цих складових елементів викликає деяке застереження. Так, наприклад, в огляді церковно-релігійної ситуації на Пражівщині знаходимо слушне твердження: «Головними союзниками українців були чеські єпископи на чолі з Томашеком. Ватикан стоїть з Москвою по стороні словаків». Клопіт з цим останнім

твердженням у тому, що воно зависло у порожнечі. Автори не подають бодай короткого пояснення до цього твердження і не наводять доказів, хоч, на жаль, Ватикан останнім часом постачає досить матеріалу для цього. Крім того, хоч можна розуміти бажання авторів обмежитися поданням тільки найстислішого резюме церковно-релігійного питання, проте однієї неповної сторінки таки надто мало для задовільного охоплення цілоти цього питання. Знову ж коли мова про чисельність українського населення на Словаччині, що наведене число 1 400 000, що є особистою проекцією чи фантазією С. Зеркаля, поруч даних з серйозних джерел стосовно цього питання, — ні в чому не допомагає ані читачеві, ані книжці.

Інший аспект, що викликає застереження, — це технічна редакція книги. Тут передусім треба зазначити непослідовність транслітерації прізвищ. Згідно з транслітерацією Конгресової бібліотеки, автори правильно транслітерують, наприклад, такі прізвища: V. Motomyi, I. Naidenko й інші, але неправильно транслітеровані, наприклад, такі прізвища: I. S. Grushetskii, V. V. Shcherbitskii, A. Ia. Shtogarenko й інші. Знову ж кілька прізвищ подано в перекрученій формі: М. І. Tomchaniia (повинно бути: М. І. Tomchanii), в од-

ному місці неправильно V. Kerechanup, а в іншому правильне V. Kerechanup, перекручене I. M. Chandeі і правильне I. M. Chen-dei, P. Іu. Shelest і P. E. Shelest, Chernik, замість правильної форми Černik, L. Pervomaisk замість L. Pervomaïskii. У деяких випадках, навіть коли прізвище особи згадується вперше в книзі, воно подане без імені чи ініціалів, що часто утруднює ідентифікацію особи. Крім того, назви організацій чи установ варто було б подавати для улегшення ідентифікації в оригінальній мові, а не тільки в англійському перекладі. І врешті, не варто ламати добру західню традицію подавати в кінці праці, зокрема такої наукової праці, показник імен, якого тут чомусь немає.

Це, щоправда, переважно технічні й дрібні вади, але вони викликають у читача враження, що він має перед собою ще не остаточний текст, не остаточну редакцію праці.

Не зважаючи на дрібні вади, це цікава, навіть інтригуюча, а рівночасно тверезо продумана й вартісна праця, яка дає своєчасний вгляд у чехо-словацьку кризу 1968 року і оцінку української участі в ній. Рівночасно вона допомагає повніше бачити й глибше розуміти трагічні події в Чехо-Словащині 1968—69 років у цілому.

Осип Данко

Проти свавільних передруків

У «Лемківському календарі на 1971 рік» (Торонто) появилася підписана моїм іменем, начебто передрукована з журналу «Сучасність», моя праця про Никифора п. з. «Никифор з Криниці». Появилася вона у цьому календарі без порозуміння редакції зі мною та без моєї апробати. Панове редактори календаря не лише не потрудилися своєчасно написати до мене листа, щоб отримати мою згоду на таке чи інше використання моєї праці, але й занедбали прислати мені авторський примірник цього видання. Про появу цієї моєї праці у «Лемківському календарі» я дізнався цюйно останніми днями, отримавши примірник календаря від одного з моїх приятелів.

Щоб не ширилося непорозуміння, заявляю, що надрукована у «Лемківському календарі» стаття не є передруком моєї праці під тим самим заголовком, друкованої в «Сучасності» (Мюнхен, ч. 4, 1970), ані навіть передруком частини цієї праці, але є спрепарованим словами моєї праці з «Сучасності», самовільним — як у своїй основній лінії, так і в подробицях — витягом з вступу і з чотирьох початкових частин цієї моєї праці.

У надрукованому в «Лемківському календарі» скороченому тексті, крім деяких значущих суттєвих текстових пропусків, панове редактори самовільно пропустили також усі надруковані під текстом у «Сучасності» примітки для в'яснення тексту чи цитованих мною чужих висловів, весь цей спрепарований передрук закінчуючи у невластивому місці (так само, як і самовільно скорочений ними вступ до студії), чим спричинилися

до остаточного спотворення усієї праці. Понад це ті скорочені передруки в календарі зроблені з деякими разючими, дуже суттєвими помилками, поробленими ще «Сучасністю», яка окремо подала поправки в ч. 7—8 на стор. 181 (наприклад, дата і місце смерті Никифора).

Проте найприкріше, що панове з «Лемківського календаря» ніде не зазначили, що їхній препарат з моєї праці це не передрук, але скорочена версія моїми словами (щось у роді т. зв. condensed text) і тим непомірно викривили оригінальний образ цієї протягом років опрацьовуваної та опертої на численних джерелах студії. Їхня малопомітна замітка, поміщена на кінці тексту у дужках: «(За „Сучасністю“, ч. 4, 1970)» — не в'яснює нічого, радше сугерує читачеві, що це, мовляв, передрук.

Проти сумлінного передруку моєї праці (ще й у лемківському видавництві про великого лемківського майстра!), навіть проти т. зв. конденсації, але в порозумінні зо мною та з виразним зазначенням, що це чи то передрук (цілості чи частин), чи то сконденсований витяг (фрагментарний текст), як це водиться в культурному світі, — я не мав би ніяких застережень, але цього роду, нечувана в нормальних видавничих умовах, самовільна поведінка з моїм текстом викликає в мене не лише самозрозуміле обурення, але й слова категоричного протесту проти такої практики, випадки якої не перестають повторюватися в нашій дійсності.

22 лютого 1971

Вадим Лесич

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І НАУКА

- 5 *Олег Коверко*. З нових поезій.
- 7 *Софія Яблонська*. Три мініатюри.
- 11 *Роман Бабовал*. Короткі новелі.
- 14 *Юрій Стефаник*. Трагедія і тріумф роду Стефаників.
- 24 *Еммануїл Райс*. Таки пощо і для чого?
- 32 *Богдан Бойчук*. «Летюче віконце» Василя Голобородька.
- 38 *Юрій Шерех*. Кірова, 4.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 56 *Юрій Лаврінченко*. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка (II).

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 72 *Громадськість України в обороні Валентита Мороза*.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Мирослав Прокоп*. XXIV з'їзд КПРС і національне питання.
- 94 *Еміграція — очима молодих*.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 105 *Іван Лисяк-Рудницький*. В обороні інтелекту.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 121 *Юліян Колесар*. Церковні ризи. Аркадія Оленська-Петришин (*М. Кузьмович*).

РЕЦЕНЗІЇ

- 123 *Україна і чехо-словацька криза* (*Осип Данко*).

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Проти свавільних передруків* (*Вадим Лесич*).

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо тих наших передплатників, що відмовляють дальшу передплату, обов'язково про це рішення нас своєчасно повідомити.

Трапляються такі, що повертають журнал без повідомлення і так замазують свою адресу, що неможливо відшифрувати, хто саме журнал повернув. Результат буває такий, що на цю адресу ми висилаємо журнал далі. Це спричиняє і «затарнованому» і нам зайвих клопотів.

У видавництві «Сучасність» вийшла друком книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0,35	3,60 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— мм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБИ ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 долар; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ПIЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 доларiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.
Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.